

İktisatın Unutulmuş Çocuğu: Tarım Sektörü ve Tarımın Orta Doğu'daki Geleceği

Mislina ERSÖZ

Orcid no: <https://orcid.org/0000-0001-7780-0995>

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ankara

Esra BİNGÖL

Orcid no: <https://orcid.org/0000-0001-6438-9594>

Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, Ankara

Makale Künyesi

Derleme / Review

**Sorumlu Yazar /
Corresponding Author**
Mislina ERSÖZ
eltfoodsec@gmail.com

Geliş Tarihi / Received:
19.01.2021

Kabul Tarihi / Accepted:
07.06.2022

Tarım Ekonomisi Dergisi
Cilt:28 Sayı:1 Sayfa: 123-139
*Turkish Journal of
Agricultural Economics*
Volume: 28 Issue: 1 Page: 123-139

DOI 10.24181/tarekoder.864692
JEL Classification: Q15, Q18, Q54

Özet

Amaç: Bu yazıda, gün geçtikçe daha fazla önem kazanan gıda güvenesi ve tarım sektöründe sürdürülebilirlik konularını Orta Doğu bölgesi üzerinden inceleyerek ele alıyoruz.

Tasarım/Metodoloji/Yaklaşım: Çalışmamızda Mısır, Lübnan ve Türkiye'nin tarım sektöründeki kırılganlıklar ve gıda güvenesi risklerini incelerken, tarım politikalarına ve bu politikaların ekonomi açısından ne gibi etkilere sebep olduğunu kısaca ele almaya çalışıyoruz.

Bulgular: 1980'lerde başlayan liberalizm akımıyla uluslararası ekonomik ilişkilerde ve ülkelerin bireysel politikalarında değişimler görülmüş, ekonomide kamu sektörünün rolü ve devlet müdahaleciliği oldukça azaltılmış, piyasa odaklı bir düzen mekanizması izlenmiştir. Neoliberalist düşünürlerin iddialarının aksine, bu durum gelişmekte olan ülkelerin tarım sektörleri ve üretimleri üstünde pozitif etkilere yol açmamıştır. Ticarete de liberalleşme ile gıda ürünlerinde ve/veya tarımsal girdilerde ithalata bağımlılık ortaya çıkmıştır. Mısır'da tarımsal üretimin yurt içi talebi karşılamakta yetersiz kalması, ekonominin bu talebi ithalata karşılamak için yeterince güçlü olmaması, politik dengesizliklerin beraberinde getirdiği verimsiz tarım politikaları gıda güvenesini tehlikeye sokmaktadır. Lübnan'ın da iklimsel ve coğrafik kısıtlamalar sonucu yaşadığı tarımsal üretim sıkıntıları, ekonomik yetersizlik, çarpık kentleşme ve etkin olmayan devlet politikaları, ülkenin gıda güvenesi açısından sorun yaşamasına sebep olmaktadır. Türkiye'de ise özellikle son yıllarda devletin önemli tarım kurumlarını özelleştirmeye gitmesi, çiftçilere verilen desteklerin ve tarımsal politikalarının yetersizliği sonucunda potansiyelinin altında performans gösterdiğini görüyoruz. Dünyanın yaşadığı zor dönemi de göz önüne aldığımızda Mısır, Lübnan ve Türkiye'de gıda güvenesinin ve tarımsal üretimin, kapsamlı tarımsal politikalar aracılığıyla iyileştirilmesi bir zorunluluk olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özgünlük/Değer: Bu çalışmamızda Mısır, Lübnan ve Türkiye'nin tarım sektörlerinin karşılaştırmalı analizini yaparak özellikle Orta Doğu'da önemi gittikçe artan gıda güvenesi meselesine dikkat çekmeyi amaçlamaktayız.

Anahtar kelimeler: Gıda güvenesi, tarım politikaları, Mısır, Lübnan, Türkiye.

The Neglected Child of the Economy: Agricultural Sector and Its Future in the Middle East

Abstract

Purpose: We are exploring the topics of food security and agricultural production by taking a closer look at the Middle East region.

Design/Methodology/Approach: We will examine the vulnerabilities in the agricultural sector and food security in Egypt, Lebanon and Turkey.

Findings: Starting in the 1980s, the shift to liberalism on economic thinking has transformed the international economic relationships, trade and individual policies. Liberalization of international trade created import-dependency in some foodstuffs and agricultural inputs. The lack of agricultural production to cover for the demand, the fragility of the Egyptian economy to afford the import of demanded food supply and political instabilities that brings inefficient government policies for agriculture cause Egypt's food insecurity problems. Lebanon's agricultural production deficits due to geographical, climatic constraints, economic crisis, unplanned urbanization, inefficient agricultural policies create food insecurity problems. In Turkey, the privatizations of agricultural organizations, the decreased amount of support and education given to farmers, inefficient government policies lead to agricultural sector not performing at its maximum potential. Considering the rough period the World is going through with a pandemic and the continuing effects of climate change, the risk of food insecurity, food production shortages in Egypt, Lebanon and Turkey is very high and it should be addressed by the governments with proper, effective policy changes and interventions.

Originality/Value: In this article, our main purpose is to draw attention to food security, which is becoming an important problem especially in the Middle East, by comparing agricultural sectors in Egypt, Lebanon and Turkey.

Key words: Food security, agricultural policies, Egypt, Lebanon, Turkey.

1.GİRİŞ

Tarım, insanlık tarihi boyunca kritik bir öneme sahip olmuştur. İnsanlığı avcı- toplayıcılıktan yerleşik hayata ve tarımcılığa sevk eden Tarım Devriminden bu yana insanlığın 'yeterli ve kaliteli gıdaya ulaşma ve açlıktan muafiyet' haklarına ulaşmasında temel rolü tarım ve tarımsal üretim üstlenmiştir. İnsanlığın sağlığı ve devamı için şart olan gıda üretimi bir yana, tarımın ve tarım sektörünün ekonomik kalkınmada oynadığı rol de oldukça önemlidir. Tarım sektörü, ekonomiye birden fazla kanaldan destek olarak arz ve talep oluşturur. Kısaca ifade etmek gerekirse; 1) tarım dışı sektörlerle hammadde ve gıda sağlar, 2) tarım dışı sektörlerde üretilen mal ve hizmetlere talep sağlar, 3) tarımsal ürünlerin ihracatı ile ülkeye döviz sağlar, 4) istihdam sağlar ve 5) milli gelire ve sermaye birikimine katkıda bulunur. Nitekim, bir ülkenin ekonomik kalkınmasının başlaması ve sürdürülebilir olması için, kalkınmanın tarım sektöründen başlaması gerektiği iddia edilegelmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde tarım ekonominin önemli bir parçasını oluşturmaktadır ve yukarıda sıraladığımız maddeler ışığında kalkınmayı desteklemektedir. Rostow (1959)'a göre ekonomik kalkınmanın beş temel aşaması vardır ve tarım sektöründeki istikrarlı gelişme bu aşamalar arasında kalkınmayı kolaylaştırmaktadır. Bugünün gelişmiş ülkelerinin ekonomik kalkınma süreçlerine baktığımızda, tarım sektörünün ne derece hayati bir rol oynadığını görürüz. Unutmamak gerekir ki, gelişmiş ülkeler, geçmişlerinde bugünün gelişmekte olan ülkeleriyle benzer süreçlerden geçmişlerdir ve tecrübeleri bir tür kılavuz olarak kullanılabilir. Öyle ki, tıpkı geçmişin gelişmekte olan ülkelerinde olduğu gibi günümüz gelişmekte olan ülkelerinde tarım sektörü, ekonomik gelişme ve kalkınmada kritik bir öneme sahiptir. Düşük ve orta gelirli bölgelerde, istihdamın büyük bir kısmı tarıma bağlıdır. Dünya ortalamasında, istihdamın %28.8'i tarıma bağlı iken, Afrika bölgelerinde bu oran %51.1'dir (FAO, n.d.).

Ekonomik kalkınmanın başlangıç aşamalarında, istihdamın tarımdan tarım dışı sektörlerle kayması, ekonomik gelişme ve verimlilik açısından önemlidir. İşgücü fazlasının tarım sektöründen ayrılması hem tarımsal üretimin verimliliğini artırır hem de tarım dışı sektörlerle, genişlemeleri için iş gücü sağlar. 18. yüzyılda İngiltere'de gerçekleşen ikinci Tarım Devriminin, birçok açıdan Sanayi Devrimi'ne zemin hazırladığı ve destek sağladığı genel geçer bir bilgi olarak kabul edilmektedir. Tarımsal üretimdeki verimlilik artışı ve teknolojik gelişmeler, 18. Yüzyıl İngiltere'sinde benzersiz bir nüfus artışına ve yeni tarım uygulamalarına yol açmıştır. Akabinde de verimlilikteki bu artış, tarımsal üretimin emek-yoğunluğunda azalmaya yol açmış ve nüfusun kentlere kaymasına neden olmuştur. Tarım Devrimiyle gelen bu demografik değişim, sanayileşmenin bağımlı olduğu kentsel işgücünde artışa sebep olmuş ve Sanayi Devriminin arkasındaki ana etmenlerden biri olmuştur. Bu gibi gelişmelerle tarımın, ulusal ekonomi oluşmasında ve ekonomik kalkınmada önemi tarihsel olarak kanıtlanırsa da Tarımsal İktisat bir çalışma alanı olarak akademiye dönem dönem sesini kaybetmekte ve bir açıdan, ana akım iktisadın ihmal edilen üvey evladı haline gelmektedir. Biz bu makaleyi kaleme alırken, dünyada köklü değişikliklere gebe bir dönemden geçiyoruz. COVID-19 pandemisi hükümetlerin, temel ekonomik kurumların, aktörlerin ve vatandaşların dikkatlerini, sahip oldukları finansal ve parasal hedeflemelerinden ve önceliklerinden bir nebze de olsa uzaklaştırmış, gıda güvencesi ve sürdürülebilirliği sorunlarını tekrar ön plana çıkarmıştır. Bu durumu bir fırsat kabul edip, makalemizde tarım sektöründe yaşanan üretim ve sürdürülebilirlik sorunlarına, iklim değişimiyle daha da kritik hale gelen gıda güvencesi sorunlarına, Orta Doğu bölgesine ve temel olarak üç ülkeye (Türkiye, Mısır ve Lübnan) odaklanarak dikkat çekmeye çalışacağız. Türkiye, Mısır ve Lübnan, 'Bereketli Hilal' olarak adlandırılan coğrafyada toprakları olan ülkelerdir. Tarih boyunca ticaret yollarının bu bölgeden geçmesi bu bölgenin bir ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır. Ayrıca Nil Deltası, İzmir ve İstanbul gibi bereketli topraklar önemli bir liman kenti olan Beyrut ile birlikte içinde bulunulan coğrafyanın tarım merkezi haline gelmesine önayak olmuştur (Issawi, 1988). Tarımın doğum yeri olarak adlandırılan coğrafyada bulunup, yanlış ve verimsiz tarım politikaları yüzünden potansiyellerinin çok altında işleyen tarım sektörlerine sahip olan bu üç ülke, bizi kendilerine sadece bu ironi ile çekmediler; yaptığımız literatür taramasında bu ülkelerle ilgili yapılan karşılaştırmalı çalışmalarda bir eksiklik de gördük. Bu çerçevede çalışma ile literatüre katkı sunmak, tarihi ve coğrafi olarak ortak özelliklere sahip bu üç ülkenin tarım sektörlerini ve tarım politikalarını kapsamlı açıdan incelemek çalışmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır. Mısır'ın Nil Deltası gibi tarımsal verimliliğin yüksek olduğu topraklara sahip olmasına rağmen dünyadaki en büyük tahıl ithalatçısı ülkelerden biri olmasının, Lübnan'ın bölgedeki diğer ülkelere kıyasla tarımsal verimliliği yüksek olduğu halde gıda güvencesi konusunda önemli eksiklikleri olmasının, Türkiye'nin ise tarımsal üretim konusunda bölgedeki en avantajlı ülke olmasına rağmen tarımın son yıllarda ülke ekonomisi içerisinde önemini azalmasının sebeplerini arayacağız. Bunu yaparken özellikle Orta Doğu bölgesinin ve seçilen ülkelerin uyguladığı tarım politikalarına değinerek gıda güvencesi konusunda ne durumda olduklarına değinileceğiz. Tabii ki, bu ülkelerin tarım sektörlerinde ve gelir dağılımı adaletsizliklerinde görülen, sistematik olarak derinlere gömülmüş sorunları eksiksiz bir biçimde belirleyebileceğimizi ve çözebileceğimizi iddia etmiyoruz. Fakat ana akım iktisadın görmezden geldiği bu konularda bir tartışma yaratabilsek, kendimizi amacımıza ulaştığımız sayarız.

2.TARİHİ BİR PERSPEKTİFTEN TARIM POLİTİKALARI ve GELİŞİMLERİ

Geçtiğimiz son elli yılda, tarım politikaları ve hakkındaki görüşler büyük değişimlere uğramıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında ülkelerin çoğunluğu tarafından uygulanan korumacı ve devlet müdahaleci tarım politikaları (taban fiyat politikaları, sübvansiyonlu girdi fiyatlandırmaları, düşük maliyetli krediler, AR-GE ve zirai yayım hizmetleri gibi), Yeşil Devrim'le birlikte oldukça hatırı sayılır sonuçlara ulaşmıştır. Yeşil Devrim hem teknolojik hem de sosyal değişimlerle birlikte tarımsal üretimde yeni bir sistem oluşturmayı amaçlamıştır (Flachs, 2016). Fakat 80'lere gelindiğinde devlet müdahaleci politikalar, verimsizlik ve yolsuzluk sorunları temel alınarak, neoliberal akımın destekçileri tarafından eleştirilere maruz kalmıştır. Dünyadaki düşünce şeklinin liberalleşmesi, ekonominin kaynak tahsisinin ana düzeltme mekanizmasını piyasa rolü olarak kabul eden ve ekonomide kamu sektörünün müdahalesinin azalmasını savunan Washington Konsensüsünü ve 'Yeni Genelgeçer Bilgi'yi (YGB) beraberinde getirmiştir. Washington Konsensüsünün uygulanması, henüz yükselmemiş piyasa ekonomilerinde veya yükselen ama az gelişmiş ve sıklıkla aksaklığa uğrayan piyasa ekonomilerinde, özellikle tarım sektöründe sıkıntılara yol açmıştır; devlet müdahalesi olmadan tarımsal ar-ge ve altyapı gibi kamu mallarına olan yatırımlar azalmış, dolayısıyla tarımsal üretimde azalmalar görülmüştür (Chang, 2009). Tarım ve tarımsal üretim, iklim gibi dönemsel olarak değişebilen ve kontrol edilemeyen faktörlere bağımlı yapısından ötürü, riskli ve dengesiz bir niteliğe sahiptir. Özel sektörün “kâr nereye yatırım oraya” yapısını da göz önüne alınca, devletin müdahalesinin azalmasıyla tarımsal yatırımların azalması, Mısır, Lübnan ve Türkiye gibi gelişmekte olan ve tarım teknolojilerinin pratikte uygulamaya yeterli seviyede geçirilmediği olmadığı ülkeler için bir sürpriz olmayacaktır. Liberal politikaların uluslararası ticarete ve üretime hâkim olduğu bu dönemde, özellikle Türkiye gibi sıklıkla aksaklığa uğrayan yükselen piyasa ekonomilerinde, korumacı politikaların ve kamu müdahaleciliğinin tekrar gündeme gelmesinin yerinde bir gelişme ve üretken bir tartışma olacağını düşünmekteyiz.

Neoliberal politikardan nasibini alan ve tarım sektörünün geleceği için hayati önem taşıyan başka bir tartışma olarak, gıda güvencesinde yaşanan sorunlar gündeme getirilmelidir. 1970'lere kadar gelişmekte olan ülkeler için önemli bir hedef olan gıda güvencesi, yine 80'lerden itibaren neoliberal görüşlerin savunucuları tarafından yanlış ve saptırılmış bir hedef olarak nitelendirilmiştir. Onlara göre, ülkeler mukayeseli üstünlüğe sahip oldukları belirli gıda maddelerinde uzmanlaşıp, geri kalan gıda tüketimlerini uluslararası ticaretle karşılarırsa, daha yüksek bir ulusal gelire sahip olurlardı. Böyle bir uzmanlaşma ancak uzun vadede, ülkeler belirli bir ekonomik gelişmişlik seviyesine ulaştıklarında mümkün olmaktadır. Bu ülkeler belirli bir gelir düzeyinin üzerine çıktıklarında, ithal ettikleri gıdaların fiyatlarının artması veya ihraç ettikleri gıda fiyatlarının düşmesi durumunda dahi tüketimlerini belirli bir seviyenin altına düşürmeden gıda güvencelerini koruyabilmektedirler (Chang, 2009).

3.GÜNÜMÜZ SORUNLARI ve GIDA GÜVENCESİ

Ulusal gıda güvencesinin hedef olarak önemini kaybetmesinden bu yana, gelişmekte olan ülkeler gıda ürünlerinde ithalat bağımlılığından kurtulmak ve gıda güvencelerini sağlamak için mücadele etmektedirler. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü'nün (GTÖ) çalışmalarına göre, dünya genelinde 821.6 milyon insan gıdaya ulaşamamaktadır ve dünya nüfusunun %26.4'ü orta ve şiddetli seviyelerde gıda güvencesizliğine maruz kalmaktadır. GTÖ'ye göre, açlık ve gıda yetersizliği, ekonomik olarak yavaşlama ve daralma yaşayan çoğu ülkede artış eğilimi göstermektedir (FAO, 2019). Özellikle yükselmekte olan piyasa ekonomileri, uluslararası piyasalarda yaşanacak krizlere karşı volatil ve ekonomik şoklara karşı dayanıksız yapılarından ötürü, gıda krizlerine ve gıda güvencesizliğine karşı risk altındadırlar. Bu duruma karşı gelişmekte olan ülkelerde devletin gıda güvencesi hedeflemesi, planlaması ve korumacı politikaları büyük önem taşımaktadır. Bu makalenin yazıldığı dönemde COVID-19 pandemisine karşı alınan sınırların kapatılması, uluslararası ticaretin kısıtlandırılması gibi tedbirler, bahsettiğimiz ekonomik şoklara ve kontrol edilemeyecek dış etkenlere tam yerinde bir örnek olmaktadır. Dış ticaret hacmindeki azalmanın, Türkiye, Mısır ve Lübnan gibi volatil ekonomilerde bir gıda krizine yol açıp açmayacağına, açarsa ne derece mühim olacağına dair tahminler yapmamızı sağlayacak veriler henüz elde edilememiştir; fakat yaşananlara ve sesini duyurmaya çalışan küçük tarım üreticilerine baktığımızda bilgiye dayalı bir tahmin yapabiliriz. Tanım gereği, bir ülkenin gıda güvenceli sayılabilmesi için gıdanın mevcut, ulaşılabilir, besleyici ve istikrarlı olması gerekmektedir (FAO, 2008). Gıda güvencesi terimi, gıdanın yurt içinde mi üretildiğini yoksa ithal mı edildiğini belirtmez. Gıda yeterliliği terimi ise gıdanın arzı ve mevcut olmasıyla ilgilidir ve bir ülkenin yerli tüketimi karşılayabilecek kapasitede yerli gıda üretiminin olmasıyla alakalıdır. Sonraki bölümlerde daha ayrıntılı olarak incelenecek ülkelerden olan Mısır ve Lübnan'da olduğu gibi, tarım sektörünün çevresel kısıtlarından ötürü dünya genelinde 66 ülkede, gıda yeterliliğine ulaşmak maalesef olanaksızdır (Fader et al., 2013). Bu ülkelerde gıda yeterliliği mümkün olmasa bile, olası ithalat bağımlılığı sorunlarına da atıfta bulunmak için, gıda güvencesi kavramına önem vermek devletlerin ve vatandaşların yararına olacaktır. Gıda ürünlerinde ithalat bağımlılığı olan ülkelerin ithalat kapasitelerindeki bir-iki senelik düşüşlerin bile açlık ve yetersiz beslenme sınırında olan bireylerin uzun dönem verimliliğinde, çocukların da eğitim ve gelişimlerinde geriye alınamayacak olumsuz sonuçlara yol açtığını unutmamak gereklidir (Chang, 2009).

Ülkelerin tarımsal üretim konusundaki asıl amacı kendine yeterli olabilmektir. Fakat her ülke ikliminin el verdiği ölçüde ve birbirinden farklı ürünler yetiştirebilir. Bu doğrultuda üretimi ve gıda güvencesini artırmak amacıyla çeşitli politikalar üretiliyor. Ayrıca her ülke nerede ucuz ürün varsa oradan satın almayı tercih ediyor.

Dolayısıyla, ülkeler arası tarım ticareti özellikle günümüz dünyasında tarım için gerekli bir koşul olmaya başladı ve uluslararası organizasyonlar, kuruluşlar küresel ölçekte tarımsal koşulları kontrol etmek ve tarım ticaretini düzenlemek için önemli bir rol oynamaya başladı. Örneğin asıl amacı dünyadaki açlığı azaltarak gıda güvencesini sağlamak olan GTÖ bünyesinde oluşturulan Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) gümrük vergilerini, kotayı ve sübvansiyonları düzenleyerek uluslararası ticaretteki engelleri ortadan kaldırmayı amaçlamıştır. GATT bünyesindeki Uruguay Turu'ndan önce ülkeler daha çok ticarete liberalleşmeyi hedef alarak anlaşmalar yapıyordu ama bu anlaşmalar tarım dışındaki malları kapsıyordu. Uluslararası ticaretin tarım ayağındaki en önemli faktörler korumacılık ve farklı tarifeler uygulamaktır. Ayrıca, politik ortam ve ekonomik gelişmeler de tarım ticaretindeki politikaları etkilemektedir (Ingco et al., 2004). Uruguay Turu sırasında Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) kurulmasıyla tarım ürünleri için uluslararası ticaret politikaları gündeme gelmeye başladı. Öte yandan, Doha Turu ticaret müzakereleri için yapılan son toplantı oldu ancak özellikle ABD ve Avrupa Birliği (AB) sübvansiyonları azaltmak istemedi. Bu yüzden çok taraflı bir anlaşma Doha Turu'nda yapılamamış oldu. Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (CAP) bir diğer önemli tarımsal anlaşmadır. Daha çok AB üye ülkeleri arasında tarım sübvansiyonlarını ve tarımsal politikalarını düzenlemek amacıyla imzalanmaktadır. Uzun dönemde ise gıda üretimini, doğal kaynakların kullanımını, iklimik ve bölgesel gelişmeleri kontrol etmeyi amaçlamıştır (European Union, 2013). Bütün bu uluslararası tarım ve ticaret politikalarıyla ilgili en önemli problem her ülkenin kendine özgü ekonomisinin olmasıdır. Bu yüzden, anlaşmalarda alınan her karar her ülke için farklı şekilde uygulanmalıdır. Örneğin, gümrük vergileri gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için farklı oranlarda belirlenmelidir. Anlaşmalarla ilgili diğer önemli husus ise daha çok gelişmiş ülkelerdeki problemlerin üzerinde durulmasıdır. Dolayısıyla, tarım ticaretindeki çözümler gelişmiş ülkelerdeki problemleri çözerken gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerin tarım ticaretindeki problemleri çözülmemiş olarak kalmaya devam etmektedir.

Özellikle son yıllarda tarımdaki sıcak gündemlerden bir diğeri iklim değişikliğidir. İklim değişikliği, fosil yakıtların fazla kullanımından kaynaklı global sıcaklığın artması nedeniyle bölgesel ya da küresel ölçekte hava durumlarındaki değişimleri ifade etmektedir. İklim koşullarının tarım üzerinde önemli bir payı vardır ve tarımsal üretim hava durumuyla doğrudan bağlantılıdır. Bu yüzden, iklim değişikliğinin etkilerini yıkıcı olarak değerlendirmeliyiz. Özellikle Güneydoğu Asya ve Sahra Altı Afrika'sında iklim değişikliğine en çok duyarlı ürünler tahıl ürünleridir. Dolayısıyla, bu bölgeler için tahıl ithalatının önemli hale geleceğini öngörebiliriz. İklim değişikliğinin hissedilir derecede etkili olduğu Afrika'daki birçok gelişmekte olan ülkenin tahıl ithalatı 2080'lere kadar yaklaşık %25 artış gösterebilir. Ayrıca, gelecekte "gıda güvencesi" terimi "gıda ulaşılabilirliği" olarak literatürde yerini alabilir (Rachel Slater et al., 2007). Diğer taraftan, her ülke iklim değişikliğinden farklı şekilde etkilenmektedir. Öncelikle, ekonomik büyümenin daha çok tarıma dayalı olduğu ülkeler iklim değişikliğinden diğer ülkelere göre daha fazla etkilenir. Tarım ürünlerindeki fiyat seviyeleri gelecekte yaklaşık %30 yükselecek (Fischer et al., 2002). Bu senaryoya göre, iklim değişikliğinin etkileri tahıl üreticileri için olumlu olurken tarımsal üretimi ithalata dayalı ülkelerde fiyatların yükselmesinden zarar görecek. Diğer taraftan, endüstrileşmiş ülkeler teknolojik gelişmeler sayesinde iklim değişikliğinin etkilerini daha kolay atlatabilecek. Örneğin, birçok gelişmiş ülke üretimi artırmak için topraksız tarımı başarılı bir şekilde sürdürürken seralar sayesinde de geniş tarım arazilerine olan ihtiyaçları azalmaktadır. Ayrıca, dikey tarım olanakları da tarımsal alanın daha etkili kullanılmasını ve bulunduğu iklime uyumlu olmayan pek çok farklı ekinin yetiştirilmesini de sağlamaktadır. Bu tür seralar, maliyeti azaltırken aynı zamanda da kısa sürede daha çok ürünün yetiştirilmesini temin etmektedir (Raju and Vijayaraghavan, 2020).

Özellikle 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, teknolojik gelişmeler tarımsal üretimi farklı açılardan yönlendirmiştir. Yeşil Devrim hareketi tarımda endüstrileşmenin başlangıç noktası olarak görülmektedir. 1960'larda, tarımsal üretimi artırma açısından global ölçekte başarılı olmuştur. Yeşil Devrim sayesinde, pek çok ülke tarımsal üretimde üretim fazlası vermeye başlamış ve ithal eden ülkeden ihraç eden ülke konumuna dönmüştür. 1982 yılında, topraktaki çeşitli hastalıklarla savaşması adına ilk genetiği değiştirilmiş bitki başarılı bir şekilde hayata geçirilmiş ve pek çok üründe kullanılmaya başlanmıştır. Tüm bunlara rağmen hem Yeşil Devrim'in hem de genetiği değiştirilmiş organizmaların (GDO) çeşitli olumsuz etkileri bulunmaktadır. Üretimi artırması için kullanılan yüksek miktarda kimyasallar hem çevreyi hem de doğal kaynakları olumsuz olarak etkilemekte ve toprağın kalitesi düşmektedir. Ayrıca, GDO'lu ürünler insan vücudunu da etkilemektedir. Bu yüzden Türkiye'nin de içinde bulunduğu pek çok ülke tarımda GDO kullanılmasını yasaklamaya başlamıştır. Meena ve diğerleri (2013)'ne göre, sürdürülebilir biyoteknoloji çevreye olan olumsuz etkileri azaltarak, temiz hava koşullarını sağlayarak ve üretimi artırarak tarımı destekleyebilir. Dijital devrim aracılığıyla, çiftçiler kendi toprakları, üretimleri, tarım arazilerinin düzenlenmesi, hava koşulları hakkında daha doğru bilgiler edinebilirler. Örneğin, nesnelerin interneti teknolojisi böcek ve haşere ilaçlarının kullanılmasının, toprak ve mahsullerin, sulama sistemlerinin kontrol edilmesinde yardımcı olmaktadır (Raju and Vijayaraghavan, 2020).

Son günlerde, endüstri 4.0 olarak da adlandırılan dördüncü endüstri devrimi sık sık gündeme gelmektedir. Endüstri 4.0 temel olarak yapay zekâ kullanılarak endüstriyel yapılardaki değişimler ifade etmektedir. Endüstri 4.0'ın her sektör için farklı avantajları bulunmaktadır. Tarım sektöründe algılama teknolojisi, iletişim, veri analizi, lokasyon, yazılım ve donanım alanında daha iyi bilgiler elde etmek vasıtasıyla üretimin artmasını, çevre üzerindeki olumsuz etkileri azaltmayı, gaz emisyonunu azaltmayı ve seraları daha iyi hale getirmeyi sağlamaktadır (Aytekin et al., 2019). Kısaca, teknolojik gelişmeler ve inovasyonlar sayesinde tarımsal üretim desteklenerek iklim değişikliğinin gelecekte getireceği problemlere de çözüm bulunabilir.

4.ORTADOĞU'DA TARIM SEKTÖRÜ ve GIDA GÜVENCESİ

Orta Doğu bölgesi son yıllarda artan siyasi istikrarsızlık, ekonomik darboğaz ve gittikçe kötüleşen çevresel sorunlarla yüz yüzedir. Bunun üstüne artan talep ve bu talebi karşılayamayan arzı da ekleyince, Orta Doğu ve Kuzey Afrika (ODKA) bölgesi açlığın sürekli yükselmekte olduğu, dünyanın en gıda güvencesiz bölgesi haline gelmiştir. Gelişmiş ülkelerde gıda güvencesizliği genel olarak yetersiz gıda üretiminden değil de asimetrik gelir dağılımıyla ilişkilendirilir fakat ODKA bölgesi, bu iki özelliği birlikte taşımaktadır. Petrol ve doğal gaz açısından zengin ülkelerde (Suudi Arabistan, Kuveyt gibi) gelir seviyesi dünya ortalaması üzerindeyken, petrol ürünleri bolluğu olmayan ülkelerde kişi başına düşen milli gelir dünya ortalamasının altında seyrediyor. Petrol zengini ülkelerin ihracatları büyük bir oranda petrol ve doğal gaz ürünlerine bağlıdır ve diğer sektörlerin az gelişmiş olduğu görülür. Fakat yüksek ihracat hacimleri sayesinde mali fazla verdiklerinden, üretmedikleri ürünleri ithal ederek yerli talebi karşılayabilmektedirler. Petrol zengini ülkelerde görülen başka bir özellik de yüksek enerji ve gıda fiyatlarından kaynaklanan, dünya ortalamasının iki katı hızla artan enflasyon oranlarıdır (IMF, 2008). Bu açıdan, petrol zengini ülkeler güçlü mali dengelere sahip olmalarına rağmen, enflasyon artış hızındaki bu yükseklik, özellikle düşük ve orta gelirli hanelerin gıda güvencesini riske sokmaktadır. Bunun yanı sıra, uluslararası piyasalarda ve ticarete yaşanabilecek sıkıntılar, petrol zengini ülkelerde çok ciddi sıkıntılara yol açma potansiyeline sahip olabilmektedirler. Petrol zengini ülkeler, uluslararası yaşanabilecek meta fiyat şoklarına karşı dayanıklı iken, arz yönlü şoklara karşı kırılğan yapıya sahiptirler. 2020 yılının mart ayında, petrol fiyatlarında yaşanan inanılmaz düşüş ve COVID-19 nedeniyle dünya genelinde yaşanan çıktı hacmindeki azalma, önümüzdeki aylarda verilerle de görebileceğimiz bir gıda krizine yol açabilir. Bu ülkeler için, yerli gıda talebini karşılamak için yüksek döviz rezervlerine ve/veya uluslararası ticarete güvenmektense, çevresel ve iklimsel sebeplerle kısıtlı olan tarımsal üretimin araştırma ve geliştirmesinin üstüne düşüp, gelecekte yaşanabilecek gıda güvencesizliği riskini azaltmak için tarım politikaları geliştirmelerinin daha faydalı olacağını düşünmekteyiz.

Petrol zengini ülkelere tezat olarak, Orta Doğu'nun gelir seviyesi düşük, Mısır, Lübnan, Ürdün gibi ülkeleri, bölgenin iklimsel ve politik dezavantajlarına sahip olmakla birlikte petrol ve doğal gaz kaynakları açısından da dezavantajlılardır. Petrol zengini olmayan bu ülkeler, zayıf mali ve ticari dengeye sahiptirler. İhracatlarının büyük kısmı düşük ve orta katma değerli metallerle birlikte, petrol zengini olmayan ve tahıl ürünlerinin ithaline bağımlı ülkeler (Mısır, Lübnan, Fas gibi), karakteristik olarak mali ve ticari açık vermektedirler (Lampietti et al., 2011). Petrol zengini ülkelerin aksine, bu ülkeler uluslararası yaşanacak fiyat şoklarına daha kırılğan, arz şoklarına daha dayanıklıdır. Düşük gelirli hanelerin harcamalarının büyük bir kısmını gıda harcamalarının oluşturduğunu bilmekteyiz. Fakirlikle de başı deritte olan, petrol zengini olmayan ODKA ülkelerinde, enflasyon ve uluslararası fiyat şokları, asgari seviyede geçinen bireyleri oldukça sert vurmaktadır. Son on yıla bakacak olursak, 2007-2008 yıllarında yaşanan küresel gıda fiyatları krizinde, gelişmekte olan ülkelerin yükselen gıda talebi, tahıl arzında yaşanan azalma ve yükselen yakıt fiyatlarıyla birlikte, gıda fiyatları 2005'te olan seviyelerinden %83 artış göstermiştir (Bush, 2010; Harrigan et al., 2012). Bu kriz, petrol zengini olmayan Orta Doğu ülkelerinin çoğunda gıda krizine ve güvensizliğine yol açmıştır. 2008'de Mısır'da çıkan 'Ekmek Ayaklanmaları', bu krizin sonucunda yaşanan sosyal huzursuzluklardan biridir. Hatta bu gıda krizinin, 2010 yılında başlayan Arap Baharı ayaklanmalarının tek ve en büyük sebebi olmasa da toplumsal huzursuzluğun artmasında, dolayısıyla ayaklanmaların alevlenmesinde büyük payının olduğu, bazı araştırmacılar tarafından savunulmaktadır (Soffiantini, 2020; Lybbert and Morgan, 2013; Soffiantini, 2020). Bu krizlere karşı zayıf olan Mısır, Ürdün ve Suriye gibi ülkelerde özellikle düşük gelirli hanelerde oluşan bu sorunu çözmek için, sübvansiyonlar ve direkt nakit transferleri vermek, metaller üstündeki vergileri kaldırmak gibi yardım programları yapılmıştır. Fakat bu ülkelerin gelirlerinde, yabancı yatırımlarında ve ihracat aracılığıyla kazanılan kambiyo da paralel artış olmadığı için, bu yardım politikaları mali dengelere zarar vermiş ve bu ülkeler için sürdürülebilir ve verimli olmadıkları görülmüştür. Bu durum politik ekonomi bakış açısından bu ülkeler için bir kısır döngü gibidir. İnsanların açlığı ile tetiklenecek bir politik ve sosyal huzursuzluk yaratılmasından korkulduğu için, devletin bütçesine ağır yük olan sübvansiyon programları kaldırılmamaktadır, ancak bu programların yarattığı verimsizlik ve mali yük, ekonomide yolsuzluğa, verimsizliğe, sürdürülemezliğe ve dolayısıyla asgari seviyede geçinen insanların gıda güvensizliğine yol açmaktadır. Tabii ki Orta Doğu ülkelerinin ekonomilerinin sadece gıda yardım programları yüzünden sorun yaşadıklarını söylemiyoruz; fakat bu programların mantık çerçevesi içinde kalan ekonomik hedeflerle bir reforma uğraması gerektiğine inanıyoruz.

Ekonomik kısıtlamalar bir yana, Orta Doğu tarımının ve gıda güvencesinin önündeki en büyük engel, tarım için elverişsiz ve iklim değişikliğiyle daha da kötüye giden toprak ve iklim koşullarıdır. Artan nüfus oranı, iklim değişikliğinin negatif etkileri ve düşük seviyedeki yenilenebilir su kaynakları, ODKA bölgesindeki tarım üretimi ve verimliliğinin kötüye gitmesine yol açmaktadır. ODKA bölgesi, Afrika Asya ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada bulunmasına rağmen iklim açısından fazla çeşitlilik göstermemekte hatta Sahra Çölü'nün yarattığı baskı sonucu kurak iklim koşullarıyla mücadele etmektedir. Özellikle 2000'li yılların başından itibaren bu bölgede çevresel parametreler gelecekte daha da fazla zorluklarla karşılaşılacağını göstermektedir. 2008 ve 2012 yıllarında meteorolojik kuraklık %60'lara dayanmış, 2009'da su kaynaklarındaki kuraklık %50 olarak ölçülmüş ve tarım alanlarındaki kuraklık ise 2017'de %80 olarak kaydedilmiş. Bu oranlar bu bölgede şimdiye kadar ölçülen en yüksek oranlardır (Hameed et al., 2019a). Çevre koşullarındaki ve iklimdeki zorluklar tarımsal üretimi olumsuz etkileyerek hacmini düşürmektedir. Bu nedenle Orta Doğu'da tarımdaki arz, talebi karşılamakta zorlanmaktadır ve ülkeler genellikle tahıl ürünlerinde açık vermektedir (Galal, 2014).

Devletler iklim değişikliğine karşı etkili politikalar uygulamadığı sürece küresel ısınma buğday üretimini olumsuz etkileyerek üretim hacminin azalmasına neden olmaktadır (Zampieri, 2020). Wilson ve Bruins (2005)'e göre, tarım dışı faaliyetler ve yüksek nüfus artışı da buğday ithalatının artmasındaki diğer nedenlerdendir. İklim değişikliği ODKA bölgesi için büyük öneme sahip su kaynaklarını da etkilemektedir. Su kaynakları daha çok tarım sektöründe kullanılmakta olup bu bölgedeki ülkeler su miktarıyla ilgili problemler yaşamaktadır (Bogardi and Renaud, 2005). Türkiye su kaynaklarının %98'ini kendi sınırları içerisinde temin edebiliyorken bu oran Suriye için %28 ve Irak için %39 civarındadır (Waterbury, 2017). Bu bölgedeki devletler ve kuruluşlar, tarımsal üretimi artırmak ve bölgesel kalkınmayı sağlamak amacıyla, çölleşme riskinin yanı sıra su kaynaklarının doğru kullanılması yönünde adımlar atmaktadır.

Diğer taraftan ekolojik ayak izi, şehirleşme, sanayi ve fosil yakıt kullanımı gibi insan davranışları iklim değişikliğine de neden olarak çevresel bozulmayı artırmaktadır. (Hameed vd et al., 2019b). Özellikle yüksek oranda şehirleşme çevreyi olumsuz etkilemektedir çünkü ODKA bölgesindeki kentleşme doğal dengeyi bozacak şekilde plansız gerçekleşmektedir. Bu bölgede büyük şehirde yaşayan nüfus (yüksek gelirli ülkeler hariç) %61.9 civarındadır (The World Bank, n.d.). Bu yüksek oran bölgedeki hem insan sağlığını hem de çevre güvenliğini bozan yüksek hava kirliliğinin oluştuğu sıcak noktalar oluşmasına neden olmaktadır.

Çevresel faktörler nedeniyle bu bölgede gıda güvencesine yönelik politikalar daha önemli hale gelmeye başlamıştır. Fakat, gıda güvencesinin yanı sıra ekonomik dengeler de madalyonun diğer yanını oluşturmaktadır. Gıda güvencesizliği düşük gelir ve yüksek nüfus artışından kaynaklanıyor olabilir (Wilson and Bruins, 2005). Bu bölgede pek çok aile yoksulluk sınırında yaşamaktadır ve yoksulluğa karşı yatkınlık yüksektir. Yüksek nüfus artışı nedeniyle bu bölgede en yüksek gıda güvencesizliğinin görüldüğü ülke Mısır'dır, açlık riskinin en yüksek olduğu ülke ise Yemen'dir. Öte yandan, Türkiye bu bölgedeki diğer ülkelere kıyasla daha iyi durumdadır çünkü su kaynakları bol, iklim elverişli ve ekonomik dengeler daha iyi durumdadır (Hameed et al., 2019b). Ayrıca, bu bölgede atık gıda ve gıda kaybı önemli rol oynamaktadır. Çiftçiler mahsulleri geleneksel yöntemlerle saklamakta ve bu durum üretim aşamasında kayıplara neden olmaktadır. Örneğin, Mısır'da üretimin yaklaşık %13-%15'lik bir kısmı tüketilene kadar kaybedilmektedir (FAO, 2015).

Bölgenin sosyo-ekonomik, politik ve çevresel kısıtlamaları göz önüne alındığında, bugün yaşanan ve/veya gelecekte yaşanabilecek tarımsal üretim ve gıda güvencesi sorunları, hükümetler tarafından öncelik verilmesi gereken konular haline almaktadır. Özellikle, bölgedeki potansiyel tarım üretiminin kısıtlı olmasından kaynaklanan tahıl ve tahıl mahsullerinde ithalata bağımlılık, COVID-19 pandemisi gibi kontrol edilemeyen ve beklenmeyen küresel şokların yaşanmasıyla gıda güvencesizliğini beraberinde getirmeye oldukça meyillidir. Maalesef ki, bu soruna şu aşamada bir çözüm üretecek kadar kapsamlı bir araştırma deneyimi bulunmamaktadır. Ancak bu çalışmamızla umuyoruz ki, bu konuda açılacak olan tartışmalara bir perspektif oluşturabiliriz.

Mısır

Özellikle 1980'de "Açık Kapı Politikası"nın girişinden sonra, Mısır'ın ekonomisi dominant olarak tarımsallıktan daha karma hale gelmiştir ve tarım, ekonomideki eski önemini yavaş yavaş yitirmeye başlamıştır. Bunun verilere nasıl yansıdığını da tarımın milli gelire olan katkısına ve nasıl değiştiğine bakarak görebiliriz. Tarımsal çıktı miktarı, 1960 ve 1980 yılları arasında yıllık olarak %2.8 düşüş eğilimi göstermiştir ve 1970 ve 2000 yılları arasında, tarımın milli gelirdeki payı %29'dan, %16.5'e düşmüştür (Owen and Pamuk, 1998; Ibrahim and Ibrahim, 2003; Owen and Pamuk, 1998). World Bank verilerine göre de 2018 yılında tarımın milli gelirdeki payı %11.2 olarak hesaplanmıştır. Milli gelire katkısında ve öneminde düşüş görülse de tarım sektörü hala Mısır'ın istihdamında %24'lük büyük bir paya sahiptir ve hem temel gıda ürünlerinin üretimiyle nüfusa gıda güvencesi sağlamaktadır, hem de ekonomiye yüksek katma değerli gıda ürünlerinin ihracatı aracılığıyla gerekli yabancı döviz girdisini sağlamaktadır. Bu yüzden tarım sektörünün, Mısır'ın gıda güvencesi ve ekonomisi için kritik öneme sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Maalesef ki, çevresel limitlerin ve yanlış politika uygulamalarının birleşimi ile Mısır'da gıda güvencesi ve tarım üretimi tehdit altındadır. Mısır'ın tarım sektörünü ve sorunlarını anlayabilmek için, öncelikle nüfus ve iklim şartlarına göz atmak gerekmektedir. İklimsel bir dezavantaja sahip olan Mısır'da yüzölçümü oldukça büyük olmasına rağmen, toprağın verimsizliğinden dolayı ekilebilir alan sadece tüm alanın %3'ü seviyesinde kalmaktadır (FAO, n.d.). Bu ekilebilir alanın da büyük bir kısmı, antik çağlardan beri Mısırlılar için kritik öneme sahip olmuş olan Nil Nehri'ne ve deltasına bağımlı haldedir ve bu da Nil çevresindeki toprakların verimliliğinin çok yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Su kaynakları için de aynı şey geçerlidir; Nil Nehri, Mısır'ın su tüketiminin %96'sını karşılamaktadır (Sims, 2015). Mısır'da tüketilen suların %80'i tarım için kullanılmaktadır ve yeraltı suları yavaş yavaş önem kazanmaya başlasa da bu kullanımın büyük bir kısmı Nil Nehri tarafından karşılanmaktadır (Mahmoud et al., 2018). Bu tabloya bakınca, iklim değişikliğinin Nil Nehri'ni ve dolayısıyla Mısır'ın gıda güvencesini ne derece tehdit ettiğini görmek zor değildir. İklim değişikliği tehlikesini göz ardı edip kısa döneme bakıldığında bile, bu çevresel kısıtların direkt ve dolaylı olarak gıda ürünlerinde arz açıklarına sebep olduğunu söylemek mümkündür. Mısır'ın tarım sektörünün karakteristik özelliklerinden birisi, yerli talebi karşılamaya yeterli olmayan yerli üretimden kaynaklı ithalata bağımlılıktır. Gıda ürünlerini veya üretimde kullanılan girdileri ithal etmeye bağımlı olduğunda, özellikle ticaret ve mali dengelerde gözlemlenen açıklarla ekonomide dengesizlik baş gösterir.

Mısır'ın yakın tarihine baktığımızda, uygulanan politikalarda global trendlere uygun olarak 1980'lerde başlayan bir liberalleşme trendi görülmektedir. 1980 öncesi, yine global trendlere uygun olarak devlet müdahaleciliği ve korumacı politikalar baskın olarak görülmektedir. Bu dönemde, devlet tarım üretimine ve üretim sürecine ekim sahası tahsisi, uluslararası marketlerdeki fiyat seviyelerinin altında sabitlenmiş zorunlu teslim miktarı kotaları ve sübvansiyonlu tüketici fiyatları gibi politikalarla direkt olarak müdahale etmiştir. Bu politikaların sonucunda çiftçiler, özellikle ufak çaplı üreticiler, hüsrana uğramışlardır; tarımsal getiriler ve ihracat düşüş göstermiş, sübvansiyon uygulamaları devlet bütçesine ağır bir yük haline gelmiş ve yapay üretici fiyatları yüzünden çiftçilerin gelirinin büyük kısmının vergilere gitmesi ile kırsal-kentsel gelir farkı artmıştır (Cassing et al., 2009). 1980'lerde "Açık Kapı Politikaları"nın girişi ile, özel sektörün tarım sektöründe rolünün artırılması ve kamu rolünün azalması amaçlanmıştır. Piyasa özel yatırımlara açılmış, tahsil fiyatları liberalleştirilmiş, teslim kotaları ve ithalat sübvansiyonları azaltılmıştır (Mahmoud et al., 2018). Tabii ki, ithalat performansı bu liberalleşme hareketinden nasibini almıştır ve Mısır'ın bugün de sıkıntı yaşadığı ithalat bağımlılığı sorununun başlangıcı olmuştur. Buğday, özellikle gıda sübvansiyonu programları ağırlıklı bir şekilde ekmeğe bağlı olduğundan, Mısır için temel gıda ürünüdür ve ülke 1980'den beri düzenli olarak tükettiği buğdayın %40'ını ithal etmektedir ve dünyanın en büyük 4 buğday ithalatçılarında biridir (Cassing et al., 2009). Bu durum, Mısır'ın 1974'ten beri sürekli ticaret açığı vermesine sebep olmuştur. Mısır hükümeti, 2016 yılında açıkladığı Sürdürülebilir Tarımsal Kalkınma Planı 2030 ile, 2030 yılına kadar buğdayda %81 seviyesinde kendine yeterlilik hedefi belirlemiştir. Tabii ki, bu sorunun hükümet tarafından dikkate alınması ve düzenli bir planla hedeflenmesi pozitif yönde atılmış bir adımdır, fakat aynı zamanda zoraki bir hedef gibi durmaktadır. Daha önce, ülkenin coğrafi koşullarından ve tarımsal üretiminin verimsizlik ve kısıtlılık sorunlarından bahsetmiştik. Buğdayda %81 oranında yeterlilik seviyesine ulaşılabilmesi için, arazi ıslahı çalışmalarıyla buğday ekim alanının artırılması gereklidir ve bu, kaynakların limitli olması sebebiyle diğer gıda üretimlerinden (özellikle daha yüksek katma değere ve ihracat döngüsüne sahip taze meyve sebze ürünlerinden) kaynakların tahsisiyle olacaktır; özellikle buğdayın yoğun sulama gerektiren bir ürün oluşunu göze aldığımızda bu hedef daha problematik hale gelmektedir. Tellioglu ve Konandreas (2017)'ın araştırmalarına göre, bu hırslı hedefe ulaşmak için verimlilik seviyesinin 2017'den 2030'a kadar %12 artış göstermesi ve buğday ekilen arazilerin 1.8 milyon artırılması gereklidir. Bu koşullar altında, Mısır'ın buğday için ithalat bağımlılığını bitirmesi ancak son derece ileri teknoloji yöntemlerin kullanımı ile mümkün olabilir gibi gözükmemektedir. Fakat Mısır'da tarımsal sektöre yapılan AR-GE yatırımlarına bakıldığında, bu teknolojinin yakın zamanda geliştirilmesi pek mümkün görülmemektedir. 2018 yılında, dünya ortalaması olan %2.2'ye kıyasla Mısır'ın AR-GE harcamaları World Bank Data'ya göre milli gelirin %0.72'si olarak gözlemlenmiştir. Bu farkın daha derinine inince, durumun vahimliği artmaktadır. Mısır'da tarımsal araştırma sistemi insan kaynakları açısından dünyanın en genişlerindedir; bir milyon çiftçiye düşen tam zamanlı araştırma görevlisi sayısı Türkiye'nin dört katı, Hindistan'ın da otuz katı olarak görülmektedir (Stads et al., 2015). Bu veriler ilk bakışta harika olarak algılsa da Mısır'ın bilimsel araştırma çıktı sayılarına baktığımızda, diğer büyük gelişmekte olan ülkelerden geride olduğunu görmekteyiz. Ve üçüncü olarak, bu yüksek insan gücü sayısına ödenen ücretler, yıllık AR-GE harcamalarının çok büyük bir payını oluşturmaktadır; 2012 yılında Tarım ve Arazi Islahı Bakanlığı'na bağlı Tarımsal Araştırma Merkezi'nin (TAM) toplam AR-GE harcamalarının %87'si çalışanların ücretlerine, %10'u da sermaye yatırımlarına tahsis edilmiştir. TAM'ın harcama figürlerine baktığımızda, araştırma programlarının ciddi şekilde eksik finanse edildiği görülmektedir; Birleşmiş Milletler'in tavsiye ettiği %1 hedefine karşılık, Mısır'da 2012 yılında tarımsal AR-GE milli gelirin sadece %0.4'üne tekabül etmiştir (Stads et al., 2015). Kamunun tarım sektöründe yeterli sermaye yatırımı yapmadığı gibi, özel sektörün de tarımsal sermaye yatırımları yetersiz kalmaktadır ve liberalleşmeyle süregelen bu problem, kamunun tarımsal sektöre müdahalesini ve yatırımları artırması ile bir derece iyileştirilebilir.

Lübnan

Lübnan Orta Doğu'da tarımsal verimliliğin bir hayli yüksek olduğu bir ülkedir ve 92 çeşit endemik bitkiye sahiptir (FAO, 2015a). Bu yüzden potansiyeli de yüksektir. Özellikle su kaynaklarının bol olduğu yerlerde verimli tarımsal alanlara sahiptir. 2016 verilerine göre toplam alanın %64.32'si tarım alanlarını ve %13.42'si ormanlık alanı oluşturmaktadır (The World Bank, n.d.). Lübnan'ın 2010'lardaki gıda ihracatı toplam ihracatının %26'sını oluşturmaktadır (The World Bank, n.d.). Bölgedeki diğer ülkelere kıyasla tarımsal üretimi daha verimli olmasına rağmen Lübnan'ın talebini karşılamamaktadır ve Lübnan tarım ürünleri ithal eden bir ülkedir (FAO, 2012). Gıda ithalatı 2010'larda toplam ithalatın %19'unu oluşturmuştur (The World Bank, n.d.). Öte yandan, şehirleşme yüzünden Akdeniz ülkelerinin çoğu yüksek orman tahribatı riskiyle karşı karşıyadır (Eswaran and Reich, 1997). Lübnan'da da şehirleşme yüksek ve düzenli olmadığı için bu riskle yüzleşmektedir. Özellikle başkent Beyrut civarında şehirleşme yüksek olduğu için tarım alanları da olumsuz etkilenmektedir. Ayrıca, toprak erozyonu da Lübnan'da yaygın olan diğer bir sorundur. Dağlık bölgeler inşaat, tarım üretiminde yapılan yanlışlar gibi sorunlar nedeniyle orman tahribatının yüksek olması erozyonu yaygın hale getirmiştir (Darwish, 2012). Sandra Abou-Najem ve diğerleri (2019)'ne göre, tarımsal alanları kapasitelerine göre ayırmak daha iyi kontrol sağlayacağı için tarım sektöründeki verimliliği de artırır. Böylece tarımsal alanlardaki baskı azalır, tarım alanları daha etkili bir şekilde kullanılır.

Öte yandan tarım sektörü için su önemli bir kaynaktır. Lübnan akarsu, nehir ya da yeraltı sularından sağlanan su kaynakları bakımından avantajlı bir konumdadır. Ancak tarım sektörü su kaynaklarının en çok tüketildiği alandır. Hem kent hem de kırsal alanda nüfusun temiz su kaynaklarına ulaşma oranı yüksektir ve su kalitesi de zaman içinde iyileşme eğilimindedir (FAO, 2007).

Buna rağmen, mülteci nüfusunun da artmasına neden olan Suriye krizinden sonra su kaynakları Lübnan için yetersiz kalmaya başlamıştır. Atık su ve tarım sektörünün su kaynakları üzerindeki baskısı nedeniyle su kaynaklarındaki verimlilik azalmaya başlamıştır (The Government of Lebanon and the United Nations, 2019). Lübnan sınırları içerisindeki pek çok akarsuyu ve nehri komşu ülkeleriyle paylaştığı için uluslararası anlaşmalar bu kaynakları Lübnan'ın tek başına kontrol etmesini kısıtlamaktadır (Markou and Stavni, 2005). Buna ek olarak, tarım sektöründe kullanılan kimyasal maddeler hem toprağın hem de su kaynaklarının kirlenmesine neden olmaktadır. Doğru bir toprak ve su kaynakları politikası sayesinde toplum sağlığı iyileştirilebilir (Darwish, 2012). Tüm bu nedenlerle, devlet politikaları daha çok su kaynakları üzerine yoğunlaşmıştır. Öte yandan 1975 ve 1990 arasındaki iç savaş sırasında, tarım sektörü altyapı, uluslararası ticaret, tapu kaydı vb. konularda sorun yaşamıştır (Hamade et al., 2015). Savaştan sonra diğer sektörlerin gelişebilmesi için tarım ön planda çıkarılmıştır (Kubursi, 1999). Ayrıca, İsrail ile 2006'daki savaş ve 2011'de Suriye krizi ile birlikte tarım sektörü büyük zarara uğramış ve uluslararası ticaretteki hacmi azalmıştır.

Devlet politikaları doğrudan fiyat desteği, girdi sübvansiyonları, kredi ve düzenlemeler olarak dört kategoriye ayrılabilir (Bahn et al., 2018). Buğday, şeker pancarı, zeytinyağı ve tütün gibi seçilmiş tarım ürünleri için çiftçiler doğrudan fiyat desteği alabilir. Genellikle meyve ve sebze için devlet doğrudan fiyat desteği sağlamamaktadır fakat elma bir istisna oluşturur çünkü Lübnan'ın ihracatında elmanın önemli bir payı vardır (Markou and Stavri, 2005). Ayrıca, çiftçiler sertifikalı bitki tohumları ve böcek ilaçları için girdi sübvansiyonları alabilir. Öte yandan, bankalardan sübvansiyonlu kredi alınmasına izin verilmektedir fakat bu krediler yüksek faizli ve kısa vadeli. 2000 yılında farklı sektörlerde finansal destek sağlaması amacıyla "Kafalat" kurulmuştur (Bahn et al., 2018). Kafalat özellikle küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) destek sağlayan yarı halka açık finans şirkettir. Lübnan tarım sektörü için çeşitli düzenlemeler gerçekleştirmiştir ama bu düzenlemeler devlet kurumları arasındaki iletişimin zayıf olması ve düzenlemelerin düzenli aralıklarla güncellenmemesi nedeniyle etkili olamamıştır (Bahn et al., 2018).

Lübnan hükümetinin geliştirdiği 10 yıl boyunca vergi indirimleri, mali destek, ihracat teşvik desteği ve teknik destek yoluyla finansal destek sağladığı Lübnan Yatırım ve Kalkınma Ajansı (IDAL) isimli bir program bulunmaktadır (IDAL, 2017). Lübnan'da tarım sektörü temelde sürdürülebilirliği ve üretimi artıracak yatırım desteklerine ihtiyaç duymaktadır (The Government of Lebanon and the United Nations, 2019). Lübnan uluslararası ticaretten faydalanabilmek için pek çok küresel ve bölgesel anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaların özellikle çoğunluğu Büyük Arap Serbest Ticaret Alanı (GAFTA) üyeliğinde imzalanmıştır. İthalat tarifeleri devlet tarafından yerel üreticileri korumak amacıyla uygulanmıştır. Buna rağmen, GAFTA üyeliği nedeniyle ithalat için uygulanan tarifeler düşürülmek zorunda kalmış ve tarım sübvansiyonları değiştirilmiştir (Hunter, 2008). Ayrıca küresel serbest ticaret koşullarında ithal edilen ürünler nedeniyle tarım ürünlerinin fiyatlarında dalgalanmalar görülmüştür (Hamade et al., 2015). Diğer taraftan 2011 yılında IDAL ihracat sübvansiyonları uygulayarak tarım ihracatı yapanları desteklemeye başlamıştır. GTÖ, pazara erişimin ve rekabet gücünün yerel üreticilere sağlanan ithalat ikamesinin yanı sıra "Lübnan'da yetiştirilen" politikalar ışığında sağlanabileceğini ön görmüştür (FAO, 2012).

Şimdiye kadar tarımın daha çok üretim aşamasından ve ekonomiyetkisinenden bahsetmiş olsak da tarım sektörü toplumu çeşitli açılardan etkilemektedir. Öncelikle sağlıklı ve güvenli bir beslenme şekline sahip olmak temel insan haklarından biridir ve teknolojik gelişmeler üretimi artırmış olmasına rağmen hala tarım sektöründe insan gücüne ihtiyaç duyulmaktadır. Bu nedenle tarım var olduğu günden beri insan hayatını doğrudan etkilemektedir. Lübnan nüfusunun yaklaşık %27.4'ü yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır ve aylık gelirleri 270 dolardır. Bununla beraber gıda güvencesi Lübnan için önemli bir problemdir. Nüfusun %31'i sağlıklı ve güvenli gıdaya ulaşmada sorun yaşamaktadır ve %49'u gıda kaynakları için endişelenmektedir (United Nations, n.d.). Bu yüzden tarımsal üretiminin yanında gıda güvencesi de bir diğer asıl sorundur.

Kentleşme ve kent nüfusu yüksek olmasına rağmen tarım Lübnan halkı için hala önemli bir gelir kaynağıdır. Lübnan hükümeti ve BM (2019)'ye göre, işsizlik oranı ve yoksulluk yüksek, ekonomik büyüme ise yavaştır. Ayrıca, tarımda çalışanların neredeyse yarısı yoksuldur. Öte yandan, Suriye krizi nedeniyle yaklaşık 1.5 milyon mültecinin Lübnan'a gelmesi sosyo-ekonomik yapıyı daha hassas bir hale dönüştürmüştür. 1991'den 2018'e kadar kentleşme nedeniyle kırsal alan nüfusunda bir azalma gözlenmiştir ve bu durum nüfusun büyük bölümünün kentlerde yaşaması nedeniyle kırsal alanlarda kalkınmanın yetersiz kalmasına neden olmuştur. 2010'larda, tarımdaki istihdam %14 azalmıştır. Bunun sebebi olarak kırsal alandaki nüfusun azalmasını ve teknolojik gelişmeleri gösterebiliriz. Yakın yüzyıllara sahip olmalarına rağmen kadın işçilerin tarım sektöründeki önemi erkek işçilere göre daha fazladır (The World Bank, n.d.). Hükümet kadın ve erkeklere eşit haklar sağlamış olmasına rağmen özellikle kırsal alanlarda kadınlar yasaların sağladığı bu haklardan haberdar değildir ve sosyal hayatta eşitsizlik rol oynamaktadır. Örneğin kadınların sahip oldukları toprakları ya da miras hakları yoktur. Bu durum hukuk ve toplum yapısı tarafından yasaklanmıştır (United Nations, 2001). Bu bağlamda, Ulusal Lübnanlı Kadınlar Komisyonu (ULKK) kadınların toplumdaki statüsünü yükseltmek ve eşit haklara sahip olmaları için kurulmuştur. ULKK'nin asıl misyonu toplumun farklı kesimlerinde kadınlar ve erkekler arasındaki eşitliği sağlayarak kadınların eğitim olanaklarını artırmaktır (National Commission for Lebanese Women and UNFPA, 2011). Mülteci nüfusunun artması istihdamda çeşitli sorunlar yaşanmasına neden olmaktadır. Daha düşük ücretlerde çalıştıkları için tarım sektöründe Suriyeli mültecilerin istihdam edilmesinde artış yaşanmıştır. 2019 yılı verilerine göre Lübnanlı erkek işçilerin saatlik ücreti 5.88 Lübnan pounduyken (LBP) Suriyeli erkek işçilerin saatlik ücreti 3.88 LBP'dir. Lübnanlı kadın işçilerin ise ücretleri 2.59 LBP iken bu ücret Suriyeli kadın işçiler için 2.40 LBP'dir (FAO and UNICEF, 2019).

Tarım sektöründe çalışan Suriyeli mülteciler zaten düşük gelir grubundayken bu düşük ücretler ekonomik durumlarını yükseltmemiş hatta ulusal yoksulluk sınırını daha da aşağıya çekmiştir.

Madalyonun diğer tarafında tarım sektöründe çalışan çocuk işçiler bulunmaktadır. Suriye krizi sonrası tarımda çalışan çocuk işçi sayısında artış görülmüştür. 2009'dan 2016'ya kadar çocuk işçilerin yüzdesi 1.9'dan 6'ya yükselmiştir.¹¹ Lübnan'da hane halkı yeterli gelir elde edemediği için ailedeki çocuklar erken yaşlarda çalışmak zorunda kalmıştır (UNHCR, 2018). Tarım sektöründeki çocuk işçilerin yaşları genellikle 11 ile 17 arasında değişmektedir ve 5 ile 11 yaş arasındaki çocuklar da daha çok satış ya da toprağın hazırlanması aşamalarında çalışmaktadır. Fakat hem Lübnanlı hem de Suriyeli çocuk işçiler yetişkinlere göre çok daha düşük ücretlerde çalışmaktadır (FAO and UNICEF, 2019). Ayrıca çocuklar fiziksel sağlıkları için de zorlu koşullar altında çalışmaktadır. Örneğin, kullanılan kimyasallar vücutlarını olumsuz etkilemektedir. Bu yüzden hem fiziksel hem de zihinsel olarak sosyal yaşantılarının kalitesini azalarak olumsuz etkilenmektedirler.

Toplumdaki sosyal ve ekonomik yapı gıda güvencesini doğrudan etkilemektedir. Ayrıca ülkelerin gelişmişlik seviyeleriyle orantılı olacak şekilde farklılıklar gözlenmektedir. Gıda güvencesi daha çok gelişmemiş ve gelişmekte olan ülkeler için bir sorun teşkil etmektedir ve Lübnan da bu ülkelerden biridir. Ekonomik olarak Lübnan halkı istedikleri yiyeceği istediği her an alabilme imkanına sahip değildir. 2018'de kişi başı ortalama gıda tüketimi aylık 44 dolar olarak ölçülmüştür (The Government of Lebanon and the United Nations, 2019). Ayrıca, çoğunluğunu Lübnan'da yaşayan mültecilerin oluşturduğu iki milyondan fazla insan muhtaç durumundadır. Gıda güvensizliğini en çok yaşayan grupsa Suriyeli mültecilerdir. 2015'te Suriyeli mültecilerin %83'ü gıdaya ulaşamamıştır (FAO, 2015c). Lübnan'da gıdanın çoğunluğu ithal ürünlerden sağlandığı için fiyatlar yükselerek gıda güvencesizliğinin artmasına neden olmuştur. Hwalla ve Bahn (2015)'a göre bu tür fiyat şokları nedeniyle insanlar sağlıkları için gerekli olan temel besinlere ulaşmakta çeşitli sorunlar yaşamaktadır. Ayrıca uluslararası fiyatların yükselmesi nedeniyle hükümetin uzun vadede toplum sağlığını koruyarak imkanları artırmak için çeşitli politikalar uygulaması gerektiğini söylemektedirler.

Gıda güvencesi ile birlikte bir diğer önemli husus da atık gıdalardır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde her yıl yaklaşık 50 milyon ton atık gıda oluşuyor (FAO, 2015b). Atık gıda oranını azaltmak için çeşitli programlar uygulanmış ve bu sayede farkındalık artırılmıştır. Ayrıca kirlilik de gıda güvenliğini olumsuz etkilemektedir. Hava ve su kirliliğinin yanı sıra Lübnan'da sulama sistemi vasıtasıyla kullanılan kirlenmiş su kaynaklarının kullanıldığı tarım alanları ve kalitesi azalmış toprak kullanımı nedeniyle gıda kirliliği de toplum sağlığını olumsuz etkilemektedir (Mahmoud and El Daou, 2019). Bu tür sorunlarla başa çıkabilmek için pek çok ülkede organik tarım geliştirilmiştir. Tleis ve diğerleri (2019)'ne göre Lübnan'da organik gıdaya talep artmaktadır fakat organik tarım yeteri kadar gelişmemiştir. Ayrıca kimyasalların kullanımının yasaklanması bu sektörün gelişmesini engellemiş ve devlet politikaları da organik tarım üretimini desteklememektedir. Yine de çevre dostu teknolojiler sayesinde organik tarım üretiminde artış yaşanarak gıda güvencesinde iyileşmeler gözlemlenebilir. Gıda güvencesi hem çeşitli kurum ve kuruluşların hem de Lübnan hükümetinin önemli konularından biri olmasına rağmen hükümet ve bu kurumlar arasındaki iletişim zayıf kalmıştır. Bu yüzden Lübnan'da gıda güvencesi için politika eksiklikleri yaşanmaktadır (Cortas, 2018). Lübnan hükümeti tarım sektörü için ekonomi ve altyapı politikaları uygulayarak gıda güvencesi ile ilgili sorunları çözebilir. Ayrıca tarım sektöründeki sürdürülebilirlik sayesinde de toplum için yeni fırsatlar oluşarak hayat standartlarında iyileşmeler gözlemlenebilir.

Türkiye

Türkiye orta gelirli, gelişmekte olan ülkeler klasmanında yer alıp dünyadaki en büyük ekonomilerden birine sahiptir. Fakat son yıllarda yüksek enflasyon, yüksek işsizlik oranı ve değer kaybeden lira, neredeyse bir hastalık haline gelmiştir. Bu problemler, yıllarca özelleştirme hareketleriyle zayıflatılmış tarım sektörünü de derinden etkilemiştir. Ülke, coğrafi olarak farklı bölgelerde farklı iklimlerin görüldüğü, yağış oranı yüksek ve ekim arazisi açısından oldukça verimli topraklara sahiptir. Özellikle Mısır'a tezat olarak, bu biyolojik ve iklimsel çeşitlilik tarımsal üretimde Türkiye'ye önemli bir avantaj vermektedir. Temel gıda maddesi sayılan ve sayılmayan birçok gıdanın üretiminin mümkün olduğu topraklardan ötürü, Türkiye birçok üründe kendine yeterlidir ve olmadıklarında ise kendine yeterli olma potansiyeline sahiptir. Dünyanın en büyük tarımsal üreticilerinden olan Türkiye, özellikle fındık, çay, tütün, kayısı, zeytin gibi ürünlerde dünyanın en büyük ihracatçılarındandır. Dolayısıyla tarım sektöründe yaşanan aksaklıkların ve problemlerin sebebi olarak Mısır'da veya Orta Doğu'da yapıldığı gibi coğrafi kısıtlamaları sorumlu göstermek mümkün değildir; Türkiye'nin yanlış ve/veya eksik tarım politikaları, ülkenin tarımsal üretimde potansiyeline ulaşmasına engel oluşturmaktadır.

Tarihsel olarak bakıldığında, tarım sektörü ülkedeki en büyük işveren ve milli gelire katkıda bulunan sektör olma özelliğine sahiptir. Ancak bu rol, Mısır ve Lübnan'a benzer şekilde 1980'lerden beri azalmaktadır. The Global Economy verilerine baktığımızda 1960'larda tarımın milli gelire katkısı %55 seviyesinde olup, 1980'de bu rakam %26'ya düşmüştür ve 2000'lerin başında %10 seviyesinden 2018'de %5.8 seviyesine kadar inmiştir. Tarımsal istihdamın toplam istihdama oranları ise 1991'deki %47.8 seviyesinden 2019'da %18.3'e düşmüştür (The Global Economy, n.d.). Tabii ki, Büyüme ve Kalkınma İktisad'ının da belirttiği gibi, bir ülkenin ekonomik gelişiminin sağlıklı olması için tarım sektöründen sanayi sektörüne, sanayi sektöründen de servis hizmet sektörüne bir evrim yaşaması gerekir ve ülke geliştikçe tarım sektörünün milli gelirdeki ve istihdamdaki payının düşmesi normaldir.

Ancak Türkiye'nin ekonomik gelişme ve kalkınma serüvenine baktığımızda, sanayi sektörünün sağlıklı gelişmesi evresinin neredeyse tamamen atlandığını ve servis hizmet sektörünün müthiş bir hızla büyüdüğünü görüyoruz. Bu sebeple, tarım sektörünün hala Türkiye ekonomisinin sağlıklı kalkınması için önemli bir yere sahip olduğunu düşünmekteyiz.

Türkiye'nin tarım politika hedeflemeleri zaman içinde ufak değişikliklere uğramıştır, fakat Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı tarafından en son yayınlanan On Birinci Kalkınma Planında, devletin tarımsal üretim ve sektörü için hedefleri, “Çevresel, sosyal ve ekonomik olarak sürdürülebilir, ülke insanının yeterli ve dengeli beslenmesinin yanı sıra arz talep dengesini gözetilen üretim yapısıyla uluslararası rekabet gücünü artırmış, ileri teknolojiye dayalı, altyapı sorunlarını çözmüş, örgütlülüğü ve verimliliği yüksek, etkin bir tarım sektörünün oluşturulması” olarak belirtilmiştir. Tarihi bir perspektiften incelenecek olursa, gıda güvencesi, rekabeti yükseltmek ve sürdürülebilirlik kavramlarının hep hedeflemeler içinde olduğu görülmektedir, ancak bu hedeflere ne derece ulaşıldığı konusuna geldiğimizde pek iç açıcı sonuçlar göremiyoruz.

1980'lerde tüm dünyayı etkileyen neoliberal dalga, bu makalemizde bahsettiğimiz diğer ülkeler gibi Türkiye'yi de etki ve değişim altına almıştır. Özellikle 1990'larda devletin tarım sektöründeki rolünün aşama aşama azaltılmaya başladığını ve bugün de Türk tarımı performansını derinden etkileyen tarımsal kamu teşkilatlarının ve fabrikalarının özelleştirilmeye başlandığını görüyoruz. Üstüne yüksek dış borçlanma miktarı ve 1994'deki 1994'teki devalüasyon krizi de eklendiğinde, 1999 yılında IMF'den yardım istenmiş ve her açıdan ekonomiyi bağlayan bir antlaşma imzalanmıştır. Tarım sektörü için, Dünya Bankası ve IMF'nin gözetimi altında liberalleşme çalışmaları hız kazanmıştır ve bu süreçte; i) devlet bütçesinden karşılanan girdi müdahalelerinin azaltılması, ii) piyasaların daha az 'bozulması' için kredi, fiyat ve girdi sübvansiyonlarının kaldırılıp yerine doğrudan gelir desteğinin getirilmesi, iii) gıda ürünlerinin üretiminde, işleminde ve pazarlanmasında kamunun rolünün kaldırılması, iv) çiftçilere tek seferlik dönüşüm desteği verilmesi gibi politika değişimleri yaşanmıştır (OECD, 2011). Fakat bu politikaların, tarım sektörü için pek faydalı olduğunu söyleyemeyiz. Örneğin, piyasaları 'düzeltmesi' gereken doğrudan gelir desteği ekin veya toprak tiplerine bağlı değildi, hektar başına yaklaşık 90 dolar şeklinde yapılmaktaydı (OECD, 2011). Dolayısıyla doğrudan gelir desteği sistemi, piyasadaki 'bozulmaları' düzeltmek ve tarımsal üretimi artırmak yerine, özellikle küçük üreticilerin üretimlerinde verimsizliğe yol açmıştır ve tarımsal destek olmaktansa sosyal yardıma dönüşmüştür (Karaman, 2018). IMF ve Dünya Bankası tarafından gözetilen ve 2008 yılına kadar devam eden bu programın diğer bir ayağı ise Kamu İktisadi Teşebbüslerinin (KİT) özelleştirilmesiydi. 1990'larda tohum üreticisi olan YEMSAN ve hayvancılık odaklı birkaç KİT'in özelleştirilmesiyle başlayan bu akım, 2000'li yıllarda Türkiye Şeker Fabrikaları'nın, ÇAYKUR'un, Türkiye Gübre Sanayii'nin ve TEKEL'in özelleştirilmesiyle devam etmiştir. Bu durum, tarım üretimini ciddi şekilde etkilemiştir ve Türkiye'nin ihracat pazarında yarıştığı Avrupa ülkelerine karşı rekabet gücünün azalmasına yol açmıştır (Kazgan, 2003). Özelleştirmeler ve kamunun tarımsal üretim sürecindeki rolünün ve desteğinin azalması, çeşitli gıda ürünlerinde ve tarımsal girdilerde ithalata olan talebi artırmıştır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, tarımsal üretim sadece temel gıda tüketim ürünlerini arz etmez; sanayii sektörde üretime destek olan girdi maddelerini de arz eder. En yakın zamanımıza bakacak olursak, Türkiye'de ilk COVID-19 vakaları görülmeye başlaması ve halkın beklenmedik tüketimiyle tetiklenen kolonyaya karşı talep artışı, kolonya için girdi maddesi olan etil alkolde arz sıkıntısının yaşanması ile birleşince üretimde sıkıntıya yol açmıştı. Etil alkol, ülkemizde özelleştirilen şeker fabrikasında şeker kamışından üretilen yan ürünlerden biriydi. Bu, yakın zamandaki gelişmelerle dikkat çeken sadece bir örnektir. Çevresel, iklimsel olarak herhangi bir kısıtlaması olmayan, hatta inanılmaz derecede bereketli topraklara sahip olan Türkiye'nin tarımsal üretimi, verimsiz ve etkisiz tarım politikaları sayesinde potansiyelinin oldukça altında devam etmektedir. Gıda güvencesi açısından zor durumda olduğu görülmesi de 'Kırılgan Beşli' diye ifade edilen gruptaki ülkelerden biri olmaya devam eden Türkiye'nin uluslararası fiyat ve miktar şoklarına karşı kırılgan bir yapısı olduğu ve son iki yılda liranın değer kaybetme eğilimiyle içine düşülen zor durumu düşünüldüğünde, katma değeri yüksek gıda ürünlerinin ihracatının getireceği gelire ve dövizde de oldukça ihtiyaç duyulmaktadır.

Türkiye iklim koşulları açısından tarım sektöründe büyük bir avantaja sahiptir. Her bölgenin kendine has iklim özelliklerinin olması çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine olanak sağlar. Fakat küresel ölçekte iklim değişikliğinin etkilerinin gözlenmesi Türkiye için de sorun teşkil etmektedir. Üretim hacminin azalması, suya olan ihtiyacın artması, hasat sezonunda değişiklik yaşanması nedenleriyle tarım sektörü iklim değişikliğinden etkilenmektedir (Zaimoğlu, 2019). Bu yüzden devlet politikaları da tarım sektörünün şu anki özellikleri ve yakın gelecekte ortaya çıkacak problemler göz önüne alınarak uygulanmalıdır.

Akder (2006)'e göre Türkiye'nin yazılı olmayan tarım politikasının hedefi neredeyse her üründe kendine yetebilen bir ülke haline gelebilmektir. Devlet politikaları da tarımsal üretimi geliştirerek arttırmak üzerinde yoğunlaşmıştır. Su kaynaklarının azalması, kuraklık, orman yangınları ve ekolojik bozulmalar Türkiye'de iklim değişikliğinin olası sonuçları olarak öngörülmektedir (İDEP Projesi Ekibi, 2011). Tarım ve Orman Bakanlığı tarafından uygulanan arazi yapılanması, organik tarım, doğru tarım uygulamaları, tarım alanlarına yönelik çevre koruma programları, modern sulama sistemleri, kuraklığa karşı etkili yönetim, tarım güvenliği uygulamaları ve AR&GE programları sayesinde iklim değişikliğinin olası sorunları kontrol altına alınmaya çalışılmaktadır. Ayrıca, yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanılması da toprak, hava ve su arasındaki doğal dengeyi koruyarak fosil yakıtların çevre üzerindeki olumsuz etkilerini azaltır (Bayraç ve Doğan, 2015).

Diğer yandan, gıda güvencesi tarımsal üretimde en önemli konulardan biridir. Gelişmiş ülkelerin uyguladığı yapısal programlarla gelişmekte olan ve gelişmemiş ülkelerin uyguladığı programları karşılaştırdığımızda aralarında büyük farklar olduğunu ve gelişmiş ülkelerle diğer ülkeler arasındaki gıda güvencesizliğinin yükseldiğini söyleyebiliriz.

Bu durum Türkiye için biraz farklıdır. Sebze ve meyvelerin büyük bölümü tarımsal üretimle sağlanmaktadır fakat hayvansal gıdalara erişim kısıtlı olduğu için gıda güvencesinin sağlanması Türkiye için hayvansal ürünler açısından sorun oluşturmaktadır. AB üyesi ülkelerle Türkiye'yi karşılaştırdığımızda ise toplam harcamalar içerisinde gıda harcamalarının Türkiye için yüksek olduğunu görebiliriz. Bu durum Türkiye'de gıda güvencesinin AB üyesi ülkelere göre daha hassas olduğunu gösterir (Kıymaz ve Şahinöz, 2010). Tüm bunlara ek olarak gıda güvencesi yalnızca tarımsal üretime bağlı olmakla kalmayıp yoksulluk, düşük gelir gibi farklı ekonomik unsurla da ilgilidir (Eştürk ve Ören, 2014). Yüksek gelir gurubu daha avantajlı konumdayken düşük gelir grubu için gıda güvencesi sorun teşkil etmekte hatta bu grupların tükettiği gıdalar bile çeşitli farklılıklar göstermektedir.

Kırsal alanlardaki kaynaklar ve sahip olunan potansiyel ile bu alanlar da ulusal kalkınmanın önemli bir parçası olabilir. Bu potansiyeli ortaya çıkarabilmek için ayrıntılı ve uygulanacak alana entegre edilebilmiş politikaların kullanılması önem arz etmektedir (Karaca, 2013). Gürsoy (2019)'a göre toplumsal duyarlılığı artırarak yaşam standartlarının iyileştirilmesi ve gelirin artırılması Türkiye'de gıda güvencesinin sağlanmasındaki en önemli faktörlerdir. Öte yandan kentsel bölgelerdeki yoksulluk da kırsal alanlardan kentlere yapılan göçlerden kaynaklanmaktadır (Akder, 2010). Dolayısıyla bu yoksulluk aslında kırsal alan yoksulluğudur. Kentlere yapılan göçler nedeniyle tarım sektöründeki iş gücü azalmaktadır ve kentlerde yükselen nüfus nedeniyle de istihdamda sorunlar yaşanmış ve düşük gelirli grubun yaşam standardı daha da fazla düşmüştür.

Tarım ve diğer ekonomik sektörler birbiriyle bağlantılı olduğu için sadece tarıma yönelik değil her sektörü geliştirecek ekonomik politikalara ihtiyaç vardır. Bu yüzden kırsal alanlar için kapsamlı bir kalkınma politikasının uygulanması Türkiye'de gıda güvencesini artıracak faktörlerden biridir. Diğer sektörlerdeki gelişmeler de kırsal alanda yaşamayı cazip hale getirerek tarım sektörünün dinamiklerini yükselterek üretimde kendine yeterli bir ülke haline gelinmesinde önemli bir rol oynar. Türkiye'de uygulanmış en önemli ve etkili kırsal alan politikalarından biri Güneydoğu Anadolu Projesi'dir (GAP). GAP, Güneydoğu Anadolu Bölgesi özeline ait kaynakların kullanılarak yaşam standartlarını ve geliri artırarak diğer bölgelerle arasındaki gelişmişlik düzeyinden kaynaklanan farkı kapatmayı amaçlamıştır (T.C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı, 2019). GAP sağlık, eğitim, finans, sanayi vb. farklı sektörlerin gelişmesini sağlamış, yeni iş olanakları oluşturarak istihdamı artırmış ve sosyal hayat standartlarında yükselmeler yaşanmıştır. Bu proje bir kez daha göstermiştir ki teknolojinin de yardımıyla doğru ve etkili politikalar bir bölgenin ya da ülkenin yaşadığı sorunların çözülmesine yardımcı olarak kendine yeterli olabilme amacına ulaşılmasını sağlamaktadır.

5.KARŞILAŞTIRMALI PERSPEKTİFTEN MISIR, LÜBNAN VE TÜRKİYE

Şimdiye kadar ele aldığımız üç ülkeyi, kendi başlıkları altında kendi karakteristiklerini tanımlayarak tarım ve tarım sektörü çerçevesinde kısaca özetlemeye çalıştık. Bu kısımda ise, üç ülkeyi belirli açılardan direkt karşılaştırmaya koyarak, göreceli durumlarını yorumlamaya çalışacağız.

Gıda güvencesinin ülkelerin bugünü ve geleceği açısından ne derece önemli olduğunu birçok kez belirttik. Çalışma kapsamında incelenen ülkelerin durumunu kısaca tekrar hatırlatmak gerekirse, Mısır ve Lübnan Orta Doğu bölgesinin siyasi, ekonomik ve iklimsel zorluklarının çeşitli kombinasyonları yüzünden gıda güvencesi açısından büyük risk altında görünmekteyken, Türkiye'nin göreceli olarak hem üretimde hem tüketimde daha güvenceli bir seviyede olduğu görünmektedir. Mısır ve Lübnan, zayıf mali ve ticari dengeleri, finansal sektörün kırılganlığı, gelir seviyesinin göreceli olarak düşük olması ve tarımsal üretimin talebi karşılayamaması gibi sebepler ile temel gıdaların tedarikinde uluslararası ticarete bağımlı hale gelmişlerdir. Bu durum, Mısır ve Lübnan'ın küresel fiyat şoklarından oldukça sert etkilenmelerine sebep olmaktadır. Özellikle Lübnan'a baktığımızda, hala devam eden bir gıda krizinin ülkeyi oldukça zor durumda bıraktığını görüyoruz. 2020 mayıs ayında Lübnan Pound'unun değer kaybı ve fiyatlardaki yüksek artış sonucunda Lübnan oldukça derin bir ekonomik ve gıda krizinin içinde. Suriyeli mültecilerin de ülkeye sığınmasıyla fakir kesimin oldukça fazla artış gösterdiğini ve özellikle mültecilerin gıda güvensizliği yaşadığını söylemiştik. Şimdi bakıldığında, orta gelire sahip Lübnanlıların bile gıdaya ulaşmakta zorlandığı görülüyor. 2019'dan beri süren hükümet karşıtı ayaklanmalar hala devam ediyor ve orta-düşük gelirli vatandaşların yaşam koşulları kötüleşmiş durumda. Orta Doğu'nun en güzel mutfaklarından birisine sahip olduğu söylenen, çevresel ve iklimsel olarak tarımsal üretim potansiyeli oldukça yüksek olan Lübnan'ın düştüğü bu durum, tarım sektörünün performansının politik ekonomiden bağımsız olmadığını bize tekrar hatırlattı.

Mısır'da, Lübnan'da olduğu gibi aktif ve derin bir gıda krizi olmasa da COVID-19 salgınıyla oluşabilecek gıda kesintileri, ülkeyi belirli bir risk altına sokmakta. Mısır hükümetinin gıda sübvansiyonlarını ve salgından en çok etkilenen kesimlere verilen doğrudan yardımları arttırdığını görüyoruz, fakat ekonominin hala zayıf olması ve zaten kötü durumda olan bütçenin daha fazla açık verecek olması bu yardımların etkili olmasına engel olabilir. Gıda sübvansiyonları ve yardımları, Türkiye ve Lübnan'a kıyasla Mısır'ın yıllardır değişmeyen politikalarından biri ve mali bütçedeki ağırlığı oldukça fazla. Yüksek miktarda dış borç üç ülkenin de ortak özelliklerinde biri fakat bunun üstüne Mısır'ın temel gıda ürünlerinde ithalata olan bağımlılığını eklediğimizde durum Mısır için biraz daha riskli hale geliyor. Lübnan'a kıyasla gıda güvenceli olsa da Mısır henüz risk grubundan kurtulmuş değil.

Çizelge 1. Kişi başı gelir (ABD doları, veriler the World Bank Data internet sitesinden alınmıştır.)**Table 1.** GDP per capita (US dollar, received from the World Bank dataset)

Ülke Adı	1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2019
Mısır	1172.42	1254.56	1725.46	3062.53	3026.73
Lübnan	4203.36	4540.13	5575.21	7800.90	7776.95
Türkiye	3540.16	4370.97	9004.84	11666.08	10139.14
Orta Doğu & Kuzey Afrika	2697.84	3208.76	5757.59	8315.76	7640.62
Orta Doğu & Kuzey Afrika (yüksek gelirli ülkeler hariç)	1523.04	1710.27	3124.87	4572.61	3889.02
Dünya	5398.27	5876.10	8411.61	10475.82	10832.64

Kişi başı geliri karşılaştırdığımızda Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinin dünya ortalamasının çok altında kaldığını kolayca görebiliriz. Hatta bu bölgedeki orta ve düşük gelirli ülkeleri baz aldığımızda aradaki bu fark yükselmektedir. Bu durum ekonomik olarak bu bölgede zorluklar yaşandığının da göstergesidir. Mısır kişi başı gelirin en düşük olduğu ülkelerden biridir. 1990'lı yıllardan bu yana kişi başı gelirden yükselme görülse de hala bölge ortalamasının altındadır. Öte yandan Lübnan ve Türkiye'nin kişi başı geliri bölge ortalamasına göre yüksek olmasına rağmen dünya ortalamasının altındadır. Türkiye'de 2000'li yılların ortalarından sonra hızlı bir yükselme yaşayarak dünya ortalamasının da üzerinde kişi başı gelire sahip olurken son yıllarda bu durum tersine dönmeye başlamıştır. Yine de Türkiye'nin Mısır, Lübnan ve bölge ortalamasına göre daha iyi durumda olduğunu söyleyebiliriz. Öte yandan yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfusu kıyasladığımızda da yine kişi başı gelire benzer bir tabloyla karşı karşıya kalmaktayız. 2017'de Mısır'da yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfusun toplam nüfusun %32.5'ini oluşturduğu ölçülmüştür. Bu oran Lübnan için 2012'de %27.4 iken Türkiye içinse 2017'de %13.9 olarak ölçülmüştür. Türkiye'nin yine daha iyi bir konumda olduğunu söylesek de bu oranlar üç ülke için de yüksektir.

Çizelge 2. Tarım, ormancılık ve balıkçılık katma değeri (GSYİH içindeki yüzdelik payı, veriler the World Bank Data internet sitesinden alınmıştır.)**Table 2.** Agriculture, forestry, and fishing, value added (% of GDP, received from the World Bank dataset.)

Ülke Adı	1995-1999	2000-2004	2005-2009	2010-2014	2015-2019
Mısır	15.87	15.17	13.25	12.22	11.38
Lübnan	6.39	5.41	4.28	3.88	3.55
Türkiye	13.99	9.70	8.11	7.67	6.28
Orta Doğu & Kuzey Afrika	8.04	6.33	4.89	4.71	4.92
Orta Doğu & Kuzey Afrika (yüksek gelirli ülkeler hariç)	13.21	10.12	8.29	8.57	9.54
Dünya	6.28	4.65	3.81	3.66	3.61

Tarım, ormancılık ve balıkçılık katma değeri dünya genelinde olduğu gibi Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde de azalma eğilimindedir. Bölge ortalaması dünya genelinden yüksek olmasına rağmen 1990'lı yıllardan bu yana Lübnan en düşük katma değere sahiptir. Mısır için de bu katma değer oranı azalma eğiliminde olmasına rağmen en yüksek orana sahiptir. Bu duruma göre Mısır'da bu sektörlerin hala GSYİH içinde önemli bir paya sahip olduğunu söyleyebiliriz. Türkiye'de ise 1960'lı yıllarda bu sektörler yaklaşık %50 katma değere sahipken önemini giderek kaybetmiş ve son 25 yılda da yarı yarıya azalmıştır.

Çizelge 3. Gıda ihracatı (Toplam ihracattaki yüzdelik payı, veriler the World Bank Data internet sitesinden alınmıştır.)**Table 3.** Food exports (% of merchandise exports, received from the World bank dataset.)

Ülke Adı	1998-2002	2003-2007	2008-2012	2013-2017	2018
Mısır	9.48	8.31	14.91	18.89	16.44
Lübnan	20.04	16.41	16.71	31.44	23.82
Türkiye	13.67	9.52	10.22	11.54	10.47
Orta Doğu & Kuzey Afrika	2.55	2.46	2.68	3.37	3.51
Orta Doğu & Kuzey Afrika (yüksek gelirli ülkeler hariç)	5.61	5.79	5.91	7.16	N/A

Çizelge 4. Gıda ithalatı (Toplam ithalattaki yüzdeler payı, veriler the World Bank Data internet sitesinden alınmıştır.)
Table 4. Food imports (% of merchandise imports, received from the World Bank dataset.)

Ülke Adı	1998-2002	2003-2007	2008-2012	2013-2017	2018
Mısır	24.56	21.35	19.91	19.26	16.66
Lübnan	19.41	16.33	15.80	20.71	17.79
Türkiye	4.29	3.21	4.37	5.25	5.90
Orta Doğu & Kuzey Afrika	15.49	12.35	12.59	13.26	11.90
Orta Doğu & Kuzey Afrika (yüksek gelirli ülkeler hariç)	18.31	14.56	15.90	18.43	N/A

Orta Doğu ve Kuzey Afrika bölgesinde genel olarak gıda ithalatı ihracattan daha fazladır. Bu yüzden bu bölge için tarım ürünlerinde ithalata bağlıdır diyebiliriz. Mısır'ın dünyanın bir numaralı buğday ithalatçısı olması ve Lübnan'ın da buğday üretiminde ithalata bağımlı olması göz önüne alındığında bu sonuç şaşırtıcı değildir. Öte yandan Mısır'ın ihracatındaki artış ve ithalatındaki azalış uygun ve etkili politikaların uygulandığının göstergesidir. Fakat Türkiye ve Lübnan için böyle bir yorumda bulunamıyoruz. Lübnan'da hem ithalat hem de ihracat yıllara göre değişkenlik göstermektedir. Türkiye'nin yüzdeler payında ciddi değişimler gözlenmesi bile özellikle son yıllarda ithalattın yükselme eğiliminde olması yakın gelecekte de gıda ithalatının toplam ithalattaki hacminin artabileceğini göstermektedir.

ODKA bölgesi için diğer önemli sorun ise su kaynaklarıdır. Yağmur ve su kaynakları açısından Lübnan ve Türkiye daha az risk altındayken, Mısır kuraklık ve su kaynaklarının ciddi derecede azalması sorunları ile karşı karşıyadır. Nil nehri Nehri, kendi başına Mısır'ın su ihtiyacının %96'sını karşılamaktadır ve Nil nehri Nehri çevresindeki alan tüm ülkenin yalnızca %5'i olmasına rağmen, su ve toprak verimliliği sayesinde nüfusun neredeyse %90'ı Nil nehri Nehri çevresinde yaşamaktadır (İbrahim and İbrahim, 2003; Sims, 2015; Gouda, 2016). Topraklarının büyük kısmı verimsiz olan Mısır'da arazi ıslahı çalışmaları yapılmaktadır fakat bu çalışmalar sonucu tarıma açılan toprakların yapısından ötürü, Nil nehri Nehri yakınında işlenen topraklar kadar verimli olmadığı bilinmektedir (El-Nahrawy, 2011). Bu hale bakıldığında, tüm dünyayı etkileyen iklim değişikliği sorununun Orta Doğu ülkeleri ve Orta Doğu ülkelerinin gıda güvenliği için daha da kritik bir yeri olduğunu söylemek mümkündür.

Genel olarak iklimsel ve çevresel kısıtlamalar, verimsiz gıda sübvansiyon programlarının devlet bütçesine zarar vermesi, ithalat bağımlılığı ve tarımsal araştırmalara olan yatırım eksikliği, Mısır'ın gıda güvenliğine ve tarım sektörüne zarar vermektedir. İklim değişikliği ve küresel piyasalardaki dengesizlikler, fiyat değişimlerine oldukça hassas olan Mısır'da gıda güvenliğini kötüleştirmekte ve gelecek için oldukça ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bu koşullar altında, özellikle düşük ve orta gelirli bireylerin ciddi zararlar görmesini engellemek için Mısır hükümetinin alanında uzman tarımsal araştırmacılara ve ekonomistlere söz ve yeterli kaynak vermesinin, uygulanacak politikaları şeffaf, etkili ve verimli bir şekilde halka ve yatırımcılara duyurup güven kazanmasının ve uygulamaya koymasının hayati öneme sahip olduğunu ve gelecekte de olmaya devam edeceğini düşünmekteyiz. Öte yandan Lübnan tarımsal verimlilik açısından Orta Doğu ülkelerine göre daha iyi konumda olmasına rağmen politikaların yetersiz olması, çarpık kentleşme, yoksulluğun nüfusun büyük kısmını etkilemesi özellikle gıda güvenliği açısından Lübnan'ı çeşitli problemlerle baş başa bırakmıştır. Ayrıca iklim değişikliği Lübnan için yakın gelecekte özellikle su kaynaklarının azalma tehlikesiyle birlikte tarım sektörünü de olumsuz etkileyerek hükümetin daha ciddi ve etkili politikalar uygulamaya yönlendirebilir. Türkiye'de ise tarım sektörü ve tarımsal üretim çeşitli açılardan bakınca sorunlu görünse de Mısır ve Lübnan'a kıyasla, tarımsal üretim hacmi ve gıda güvenliği açısından daha iyi bir durumda olduğunu söyleyebiliriz. Özelleştirmeler, girdilerde ve bazı gıda ürünlerinde ithalata bağlanma ve iklim değişimi sonucu üretimde görülen azalmalar, düşük gelirli kesimin gıda güvenliğini ve düzenli beslenmesini olumsuz yönde etkilese de birçok temel gıda ürününde yerli üretim hala yerli talebi karşılayabilmekte. Son yıl içinde dolara karşı oldukça fazla değer kaybına uğrayan lira, yüksek enflasyon ve yüksek işsizlik ile harmanlanan gıda fiyatlarındaki yükselme, özellikle orta-düşük gelirli nüfusun gıda harcamalarında önemli bir artış, yeterli beslenmelerinde düşüş olmasına sebep oldu. Benzer durumlar Mısır ve Lübnan'da da yaşansa da coğrafi ve ekonomik açıdan daha avantajlı olan Türkiye'de gıda krizi riskinin göreceli olarak daha az olduğunu düşünmekteyiz. Fakat Türkiye'nin ekonomisinin oldukça kırılgan yapısını, COVID-19 salgınının getirdiği belirsizliği ve iklim değişikliğinin getirebileceği riskleri göze aldığımızda, tarım sektörünü daha verimli hale getirmek, uluslararası rekabeti artırmak ve gelir seviyesi ne olursa olsun her vatandaşın yeterli ve düzenli beslenebilmesini sağlayabilmek için politika değişikliklerinin yapılmasını, kamunun tarımsal üretimde ve gıda dağıtımında rolünün artmasını gerekli görmekteyiz.

6.SONUÇ

İnsan sağlığındaki önemi ve diğer sektörlerle olan bağlantısı nedeniyle tarım sektörü en önemli sektörlerden biridir. Buna rağmen tarım hak ettiği ilgiyi alamayarak unutulmuş sektörlerden biri haline gelmiştir. Bu makalede tarımın karşı karşıya kaldığı sorunlara odaklanarak özellikle Orta Doğu'daki ülkelerin tarım sektörünün gereklerini nasıl sağladığı üzerine durmaya çalıştık. Öncelikle dünyadaki tarım sektörünün şu anki durumuyla ilgili genel bir bilgilendirme yaparak başladık ve daha sonra Orta Doğu'daki koşullara odaklandık. Bu bölgede hem ekonomik koşullar hem de çevre koşulları yaşam standartlarını karışık bir hale getirmektedir. Bu nedenle Orta Doğu'da kalkınma diğer bölgelere göre daha da önemli bir hal almıştır. Bu makalede daha detaylı ve doğru analiz yapabilmek için Mısır, Lübnan ve Türkiye'ye odaklandık. Her ülkenin kendine has özellikleri olması üçünün de farklı problemlerle yüzleşmesine neden olmuştur.

Mısır'da tarımsal üretimin talep için yeterli olmaması ve gelirin çoğunluğunun özellikle buğday gibi tarım ürünlerinin ithalatında kullanılması Mısır'ın bölgedeki diğer ülkelerden daha zor şartlarla yüzleşmesine neden olmuştur. Çevresel koşullar nedeniyle kısıtlı tarım alanlarının bulunması tarımdan elde edilen verimi daha da azaltmıştır. Öte yandan Lübnan Mısır'a göre daha verimli tarım arazilerine sahip olup Akdeniz ikliminin sağladığı olanaklarla da tarımsal üretimi yüksektir ama Mısır gibi gıda güvencesinde problem yaşamaktadır. Ayrıca hem Mısır hem de Lübnan için su kaynakları en önemli sorunlardan biridir. Kısıtlı su kaynaklarının olması yakın gelecekte iklim değişikliğinin daha büyük sorunlar yaşatmasına neden olmaktadır. Türkiye ise tarım konusunda farklı sorunlar yaşamaktadır. İklim koşulları ve Türkiye'nin sahip olduğu kaynaklar tarım için elverişli ortamın oluşmasını sağlamıştır. Fakat ekonomik ve politik sorunlar nedeniyle tarım sektörü önemini kaybetmeye başlamıştır.

Tarım sektörünün küresel ölçekte hak ettiği değeri görmemesinin yanı sıra Orta Doğu'nun tarım sektörü hiç konuşulmayan konulardan biridir. Gelişmiş ülkeler dijital devrimden ve yapay zekadan bahsederken Orta Doğu'daki ülkeler yaşamları için temel sorunlardan biriyle başa çıkmak zorunda kalmıştır. Uluslararası kuruluşların da daha çok gelişmiş ülkelerin problemleriyle ilgilenmesi Orta Doğu ülkelerini bu sorunlarla tek başlarına ilgilenmek zorunda bırakmıştır. Doğru politikalar ve teknolojinin yardımıyla tarımsal üretim artarak kaynakların etkili kullanılması sağlanabilir. Bu yüzden ülkeler arasındaki iletişim çok önemlidir. Gıda güvencesindeki ana nokta ülkeler arası etkileşim ve teknolojik gelişmelerle bağlantılıdır ve bilgi ve teknolojinin aktarımının daha kolay gerçekleşmesi globalleşme ile sağlanabilir. Öncelikle, devlet politikalarının hem ulusal hem de bölgesel bir yapıda uygulanması temin edilmelidir. Bölgesel koşulların saptanması tarımsal üretim için önem arz etmektedir çünkü doğru bilgi sayesinde kullanılan tarımsal alanlarda ne çeşit ürünlerin yetiştirilebileceği daha kolay analiz edilebilir.

Ülkeler arası etkileşim, teknolojik gelişmelerin ve bilginin aktarılması gıda güvenesi için önemli bir rol oynamaktadır. Devlet politikalarının hem ulusal hem de bölgesel bir yapıda uygulanması, bölgesel koşulların doğru bir şekilde saptanması ve üretimin en etkili şekilde nasıl gerçekleştirilebileceğinin belirlenmesi, tarımsal üretimin gelişmesi ve gıda güvencesinin sağlanması için oldukça önemlidir. Bölgesel ve küresel anlaşmalar, her tarımsal alanın kendine has özelliklerine göre yönlendirilmelidir. Gelişmiş ülkeler teknoloji sayesinde tarımsal üretimi artırmayı başarmıştır, bu doğrultuda ODKA bölgesindeki ülkeler ve gelişmiş ülkeler arasındaki etkileşimin artması ve verimli hale gelmesi, sürdürülebilir tarım politikalarının hayata geçmesini sağlayacak ve ODKA bölgesinde gıda güvencesinin sağlanmasında yardımcı olacaktır. Bu makaleyi yazdığımız sırada dünya genelinde COVID-19 pandemisi hüküm sürmektedir ve ne zaman kontrol altına alınacağına dair kesin kanıtlarımız bulunmamaktadır. Pek çok ülkede ekonomik aktiviteler bir süreliğine kısıtlanmış hatta durdurulmuştur ve bu yüzden IMF 2020 yılı için küresel büyüme tahminini düşürmüştür. COVID-19'un çıkış noktasına dair ortaya atılan iddialardan biri virüsün hayvansal gıdadan kaynaklanmasıdır. Bu doğrultuda hayvansal gıda tüketiminde azalma yaşanabilir ve insanlar tarım ürünlerine olan talebi artırarak bitkisel gıdalara yönelebilir. Öte yandan ülkeler arası kısıtlamaların yaşanması nedeniyle uluslararası ticarete aksaklıklar yaşanabilir. Bu yüzden tarım sektöründe ithal mallara bağımlı olan ülkeler gıdaya ulaşmada sorunlar yaşayabilir. Ayrıca tarımsal üretimde insan gücünün hala yüksek olduğu ülkelerde üretimde azalmalar yaşanabilir. Bu nedenle gıda güvenesi yakın gelecekte daha ciddi bir problem olabilir. Bu noktada tarımsal üretim için uygun koşullara sahip olan ülkelerde kendine yeterli olma amacı daha önemli ve kaçınılmaz bir hal alabilir. Hükümetler etkili politikalar uygularsa bu pandemi dönemi tarım üretiminde kendine yeterli olabilmek adına bir imkân yaratabilir ve krizi avantaja çevirebilir.

Araştırmacıların Katkı Oranı Beyan Özeti

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını ve intihal yapmadıklarını beyan eder.

Çıkar Çatışması Beyanı

Makale yazarları aralarında herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan ederler.

KAYNAKLAR

- Abou-Najem, S., Palacios-Rodríguez, G., Darwish, T., Faour, G., Kattar, S., Clavero Rumbao, I., & Navarro-Cerrillo, R. M., 2019. Land Capability for Agriculture, Hermel District, Lebanon. *Journal of Maps*, 15: 1–9.
- Akder, A. H., 2006. Doha Gelişme Gündemi ve Türkiye. *İktisat Dergisi*, 477, Ekim 2016, 15- 19.
- Akder, A. H., 2010. Kırsal kalkınma politikasına yeni yaklaşımlar: Görüş, Sayı 64, 56-60.
- Aytekin, A., Ayaz, A. and Tümünçin, F., 2019. Intelligent and Natural Agriculture With Industry 4.0. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 21(3), 938-944.
- Bahn, R. A., Nisar, R. and El Labban, S., 2018. Food Policy in Lebanon. Reference Module in Food Science. London, UK.
- Bayraç, H. N. ve Doğan, E.M., 2015. Türkiye'de İklim Değişikliğinin Tarım Sektörü Üzerine Etkileri. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, Nisan 2016, 11(1), 23-48.
- Bogardi, J. J. and Renaud F. G., 2005. Food Security, Water Scarcity and Human (in)Security: The Role of UNU-EHS. *Food Security under Water Security in the Middle East: Problems and Solutions*. 57-63.
- Bush, R. 2010. "Food Riots: Power, Poverty, and Protest" *Journal of Agrarian Change*, January 2010, p. 119-129.
- Cassing, J., S. Nassar, G. Siam, and H. Mousa. 2009. "Arab Republic of Egypt." In *Distortions to Agricultural Incentives in Asia*, edited by Kym Anderson and William A. Masters, 71–98. World Bank. Retrieved April 28, 2020 from <http://elibrary.worldbank.org.offcampus.lib.washington.edu/docserver/download/9780821376621.pdf>
- Chang, H.-J., 2009. Rethinking Public Policy in Agriculture: Lessons From Distant and Recent History. FAO, Rome.
- Cortas, A., 2018. A Training Program in Food Safety in Lebanon. *International Journal of Clinical Nutrition & Dietetics*, 4(130).
- Darwish, T., 2012. Assessment of the Status of Soil Resources in Lebanon. *Improving National Assessment and Monitoring Capacities for Integrated Environment and Coastal Ecosystem Management, INCAM Project. Chapter VIII: 171-198.*
- El-Nahrawy, M., 2011. "Egypt: Country Pasture/Forage Resource Profiles." Rome: FAO.
- Eswaran, H., Reich, P., 1997. Impacts of land degradation in the Mediterranean region. *Fourth International Meeting on Red Mediterranean Soils. Plovdiv, Bulgaria: 11.*
- Eştürk, Ö. ve Ören, M. N., 2014. Türkiye'de Tarım Politikaları ve Gıda Güvencesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 24(2), 193-200.
- European Union, 2013. Overview of CAP Reform 2014–2020. Available at: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/farming/documents/agri-policy-perspectives-brief-05_en.pdf. Date of Access: April, 2020.
- Fader, M., Gerten, D., Krause, M., Lucht, W., Cramer, W., 2013. Spatial decoupling of agricultural production and consumption: Quantifying dependences of countries on food imports due to domestic land and water constraints. *Environmental Research Letters*, 8 (1), 014046 (15pp).
- FAO, 2007. Lebanese Republic Nutrition Profile – Nutrition and Consumer Protection Division. Available at: <http://www.fao.org/3/aq041e/aq041e.pdf>. Date of Access: April, 2020.
- FAO, 2008. An Introduction to the Basic Concepts of Food Security Available at: <http://www.fao.org/docrep/013/a1936e/a1936e00.pdf>. Date of Access: March, 2020.
- FAO, 2012. Country Programming Framework 2012-2015. Available at: <http://www.fao.org/3/a-az719e.pdf>. Date of Access: March, 2020.
- FAO, 2015a. National Strategy for Conservation and Management of Plant Genetic Resources for Food and Agriculture in Lebanon 2015-2035. Available at: <http://www.fao.org/3/bc953e/bc953e.pdf>. Date of Access: April, 2020.
- FAO, 2015b. Regional Overview of Food Insecurity Near East and North Africa. Available at: <http://www.fao.org/3/a-i4644e.pdf>. Date of Access: April, 2020.
- FAO, 2015c. RFSAN Situation Report (Lebanon): Overview of Food Security Situation in Lebanon. Available at: <http://www.fao.org/3/a-az721e.pdf>. Date of Access: March, 2020.
- FAO and UNICEF, 2019. Child Labour in Agriculture: The Demand Side. Available at: <http://www.fao.org/3/ca2975en/ca2975en.pdf>. Date of Access: April, 2020.
- FAO The State of Food Insecurity in the World: 2019. Available at: <https://www.fao.org/3/ca5162en/ca5162en.pdf>. Date of Access: April, 2020.
- FAO, (n.d.). FAOSTAT. Retrieved from, <http://www.fao.org/faostat/en/#data>
- Fischer G., Shah, M. and Velthuizen, H.V., 2002. Climate Change and Agricultural Vulnerability. A special report prepared by the International Institute for Applied Systems Analysis as a contribution to the World Summit on Sustainable Development, Johannesburg 2002.
- Flachs, A., 2016. Green Revolution. *Encyclopedia of Food and Agricultural Ethics*. https://doi.org/10.1007/978-94-007-6167-4_567-1.
- Galal, O., Corroon, M. and Tirado, C., 2010. Urban Environment and Health: Food Security. *Asia-Pacific Journal of Public Health*, 22(3), 254-261.
- Gouda, D. 2016. Social Capital and Local Water Management in Egypt. Cairo: American University in Cairo Press.

- Gürsoy, S. İ., 2019. *Addressing the Challenge of Food Security in Turkey. The Anthropocene: Politik – Economics – Society – Science*, 31, 127-140.
- Hamade, K., Malorgio, G. and Midmore, P., 2015. *Contrasting quantitative and qualitative approaches to rural development analysis: the case of agricultural intensification in Lebanon. Journal of Agricultural Economics*, 66(2), 492–518.
- Hameed, M., Ahmadalipour, A. and Moradkhani, H., 2019a. *Drought and Food Security in the Middle East: An Analytical Framework. Agricultural and Forest Meteorology*, 281.
- Hameed, M., Moradkhani, H., Ahmadalipour, A., Moftakhari, H., Abbaszadeh, P. and Alipour, A., 2019b. *A Review of the 21st Century Challenges in the Food-Energy- Water Security in the Middle East. Water*, 11(682).
- Harrigan, J. et al. 2012. "The Political Economy of Food Security in North Africa", *American Development Bank Economic Brief*.
- Hunter, E., 2008. *Food Security in Rural Lebanon: Links with Diet and Agriculture (Master's thesis)*. IDRC Digital Library.
- Hwalla, N. and Bahn, R., 2015. *Assessing and Advancing Food Security in Lebanon: Innovative Initiatives at the American University of Beirut. Watch Letter of the International Centre for Advanced Mediterranean Agronomic Studies*. Available at: https://www.iamm.ciheam.org/publications/201/021_-_Hwalla_Bahn.pdf. Date of Access, April, 2020.
- Ibrahim, F. N., and B. Ibrahim. 2003. *Egypt: An Economic Geography*. London and New York: I.B.Tauris.
- IDAL, 2017. *Agriculture Sector 2017 Factsheet*. Available at: <https://www.investinlebanon.gov.lb/Content/uploads/SideBlock/171010012459018~Agriculture%20factsheet%202017.pdf>. Date of Access, April, 2020.
- IMF (International Monetary Fund) (2008). *World economic and financial survey*. Online database. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2008/02/weodata/index.aspx>
- Ingo, M.D., Croome, J., & Nash, J.D. (2004). *Trade agreements: achievements and issues ahead*. Washington, USA, pp 23-42.
- Issawi, C., 1988. *The Fertile Crescent, 1800 - 1914*. New York: Oxford University Press.
- İDEP Projesi Ekibi, 2011. *Türkiye Cumhuriyeti İklim Değişikliği Ulusal Eylem Planı 2011-2020*. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı.
- Karaca, C., 2013. *Türkiye'de Sürdürülebilir Tarım Politikaları: Tarım Sektöründe Atıl ve Yenilenebilir Enerji Kaynaklarının Değerlendirilmesi. Tarım Ekonomisi Dergisi*, 19(1): 1-11.
- Karaman, K. 2018. *Tarım-Gıda Politikaları Bağlamında Türkiye'de Gıda Güvencesi. Uluslararası Akademik Bakış Sosyal Bilimler Dergisi*, 115-133.
- Kazgan, G. (2003). *Tarım ve Gelişme. (I. Baskı)*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları. İstanbul, Türkiye.
- Kıymaz, T. ve Şahinöz, A., 2010. *Dünya ve Türkiye – Gıda Güvencesi Durumu. Ekonomik Yaklaşım*, 21(76), 1-30.
- Kubursi, A., 1999. *Reconstructing the economy of Lebanon. Arab Studies Quarterly*, 21(1), 69–95.
- Lampietti, Julian & Michaels, Sean & Magnan, Nicholas & Mccalla, Alex & Saade, Maurice & Khouri, Nadim. (2011). *A strategic framework for improving food security in Arab countries. Food Security*. 3. 7-22. <https://doi.org/10.1007/s12571-010-0102-3>
- Lova Raju, K. and Vijayaraghavan, V., 2020. *IoT Technologies in Agricultural Environment: A survey. Wireless Personal Communications*. <https://doi.org/10.1007/s11277-020-07334-x>
- Lybbert, Travis & Morgan, Heather. 2013. *Lessons from the Arab Spring: Food Security and Stability in the Middle East and North Africa*. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199679362.003.0014>
- Mahmoud, Mai & Kassim, Yumna & Kurdi, Sikandra & Breisinger, Clemens. (2018). *An agricultural policy review of Egypt: First steps towards a new strategy*.
- Mahmoud, H. and El Daou, S., 2019. *The Effect of Food and Air Pollutions on The Public Health in Lebanon. Acta Scientific Gastrointestinal Disorders* 2(6), 39-42. Available at: <https://actascientific.com/ASGIS/pdf/ASGIS-02-0062.pdf>.
- Markou, M. and Stavri, M.G., 2005. *National Agricultural Policy Report Lebanon - Final. Market and Trade Policies for Mediterranean Agriculture (MEDFROL): The Case of Fruit/vegetable and Olive Oil*. Agriculture Research Institute.
- Meena, R. N., Yadav, L., Ghilotia, Y. K. and Meena, R. K., 2013. *FOOD Security and Agricultural Sustainability-An Impact of Green Revolution. Environment & Ecology*, 31(2C), 1190-1197.
- National Commission for Lebanese Women and UNFPA, 2011. *National Strategy for Women in Lebanon*. OECD (2011), *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Turkey*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264113220-en>.
- Owen, R., and Ş. Pamuk. 1998. *A History of Middle East Economies in the Twentieth Century*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- OECD (2011), *Evaluation of Agricultural Policy Reforms in Turkey*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264113220-en>.
- Rostow, W. W., 1959. *The Stages of Economic Growth. The Economic History Review*, 12(1), 1-16.
- Sims, D. 2015. *Egypt's Desert Dreams: Development or Disaster? Cairo: The American University in Cairo Press*.
- Slater, R., Peskett, L., Ludi, E. and Brown, D., 2007. *Climate Change, Agricultural Policy and Poverty Reduction - How Much Do We Know? Overseas Development Institute Natural Resource Perspective*. 109.

- Soffiantini, Giulia. 2020. *Food insecurity and political instability during the Arab Spring*. *Global Food Security*. 26. 100400. DOI: 10.1016/j.gfs.2020.100400.
- Stads, G-J., Moussa, H., and Badwan, R. 2015. *Egypt: Agricultural R&D indicators factsheet*. Washington, DC: International Food Policy Research Institute; National Institute of Agricultural Innovation and Technology Transfer. <http://ebrary.ifpri.org/cdm/ref/collection/p15738coll2/id/129863>.
- T. C. Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, 2019. *Güneydoğu Anadolu Projesi Son Durum*. <http://yayin.gap.gov.tr/dokumanflipbook/index.php?Dosya=0645c0cbcc>. Erişim: Mart, 2020.
- Tellioglu, Isin, and Panos Konandreas. 2017. *Agricultural Policies, Trade and Sustainable Development in Egypt*. Geneva: International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD) and Rome: United Nations Food and Agriculture Organization (FAO).
- The Global Economy, (n.d.). *Download Data*. <https://www.theglobaleconomy.com/download-data.php>
- The Government of Lebanon and the United Nations, 2019. *Lebanon Crisis Response Plan: 2017-2020 (2019 Update)*. Available at: <https://www.unhcr.org/lb/wp-content/uploads/sites/16/2019/04/LCRP-EN-2019.pdf>. Date of Access: April, 2020.
- The World Bank, (n.d.). *World Bank Open Data*. Retrieved from <https://data.worldbank.org>.
- Tleis, M., Callieris, R., Al Bitar, L., Roma, R. and Thøgersen, J., 2019. *What Drives Organic Food Consumption in Lebanon? International Journal of Nonprofit and Voluntary Sector Marketing*, 24(4), 1-14.
- UNHCR, 2018. *IN Focus: Child Labour in Lebanon*. Available at: <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/67049>.
- United Nations, 2001. *Gender in Agriculture and Agro-Processing in Lebanon*. Economic and Social Commission for Western Asia.
- United Nations, (n.d.). *UNdata*. Retrieved from <https://data.un.org>
- Zaimoğlu, Z., 2019. *İklim Değişikliği ve Türkiye Tarımı Etkileşimi*. İklim Değişikliği Eğitim Modülleri Serisi, 7.
- Zampieri, M., Toreti, A., Ceglar, A., Naumann, G., Turco, M. and Tebaldi, C., 2020. *Climate Resilience of the Top Ten Wheat Producers in the Mediterranean and the Middle East*. *Regional Environmental Change*, 20(41).
- Waterbury, J., 2017. *Water and Water Supply in The MENA: Less of the Same*. *Water, Energy & Food Sustainability in the Middle East*; Springer International Publishing: Cham, Switzerland, 57–84.
- Wilson, J. P. and Bruins, H. J., 2005. *FOOD Security in the Middle East Since 1961*. *Food Security under Water Security in the Middle East: Problems and Solutions*. 49-56.